

4.3.- El nord-est peninsular durant el s. I d.C.

Amb el final de les Guerres Civils, les fonts literàries antigues, pel que fa a les terres hispàniques, es centren principalment en el conflicte declarat al nord-oest de la península, conegut com a Guerres Càntabres, que posa punt i final a la conquesta militar d'*Hispania*, i en la tasca reorganitzativa de gran abast portada a terme per August i *Agrippa*, i, per contra, perden l'interès pel que succeeix al nord-est peninsular, regió a la qual només es refereixen en ocasions molt puntuals, tals com l'actuació de Cneu Domici Calví o els conflictes amb els ceretans, habitants de la Cerdanya, oblidant gairebé la regió litoral, àmpliament romanitzada i pacificada, que tan sols citen al recordar els dos anys que August va residir a *Tarraco* al caure malalt durant les primeres operacions militars del conflicte contra càntabres i asturs.

4.3.1.- El quadrant nord-oriental de la Península Ibèrica al llarg del període augustià.

La victòria d'Octavi sobre Marc Antoni a la batalla d'*Actium*, l'any 31 a.C.⁴⁹⁶, el deixà sense rivals que li disputessin el poder, oportunitat que no va desaproveitar per instaurar un nou ordre jurídic-polític que posà fi a cinquanta anys de guerres civils i que significà l'inici d'un llarg període de més de dos segles d'estabilitat⁴⁹⁷.

El govern d'Octavi, que l'any 27 a.C. rebria del Senat el títol suprem d'*Augustus*, es caracteritzà per una notable activitat reorganitzadora a tot arreu de l'Imperi, que es va deixar sentir intensament a terres hispàniques⁴⁹⁸.

El mateix 27 a.C. s'acordà una nova organització provincial, a partir de la qual les províncies pacificades quedaren sota la tutela del Senat, mentre que en les quals encara n'havien disturbis foren administrades directament per August, el *princeps*. Mitjançant una *lex prouvinciae*, es va produir una reorganització d'*Hispania* (**Dió Cassi**, *Hist. rom.* LIII, 12, 5; **Apià**, *Iber.* CII, 444) que des d'aleshores, fins a l'època de Diocleciana, quedà dividida en tres províncies: la *Hispania Citerior Tarraconensis*, la *Hispania Ulterior Lusitania* i la *Hispania Ulterior Baetica* (**Plini**, *H.N.* III, 2, 6; **Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 20) (**Fig. 30**). Mentre que les dues primeres foren províncies imperials (*prouvinciae Caesaris*), és a dir, estaven sota la tutela de l'emperador i governades per un *legatus Augusti* de rang senatorial, nomenat entre els ex pretors i els ex cònsols pel mateix emperador, que contava amb l'ajut d'un *procurator* de categoria eqüestre sobre el qual requeien les responsabilitats financeres, la darrera fou de caràcter senatorial (*prouvincia populi Romani*), administrada pel Senat i governada a la manera tradicional republicana mitjançant un propretor o un procònsol, o sigui un ex magistrat de categoria superior (pretor o cònsol) que el Senat nomenava a sort, amb la col·laboració d'un *quaestor* de rang també senatorial, que estava al front de les finances provincials, i d'un *legatus*, que dirigia els cossos de l'exèrcit o legions (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 20)⁴⁹⁹.

⁴⁹⁶ W.W. Tarn, "The Battle of Actium", *Journal of Roman Studies*, XXI (1931), pp. 173-199; *Idem*, "Actium: a note", *ibidem*, XXVIII (1938), pp. 164-168.

⁴⁹⁷ J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 178-192.

⁴⁹⁸ A. Montenegro, "Augusto en Hispania", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 263-284; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 127-161; M. Bendala, "La paz Augustea y la Romanización", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 127-137.

⁴⁹⁹ Sobre la divisió provincial augustiana podeu consultar: E. Albertini, *Les divisions administratives de l'Espagne romaine*, París 1923, pp. 25-33; A. Montenegro, "Augusto en Hispania", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 264-266; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 62; L. Pérez Villatela, "Estrabón y la división provincial de Hispania en el 27 a.C.", *Polis*, 2 (1990), pp. 99-125; P. Garnsey i R. Saller, *El Imperio Romano. Economía, sociedad y cultura*, Barcelona 1990, pp. 34-39; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 38 i 55-58; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 52-77; J.-M. Roddaz, "Agripa y la Península Ibérica", *Anas*, 6 (1993), pp. 111-126 (original en francès publicat a *Il bimillenario di*

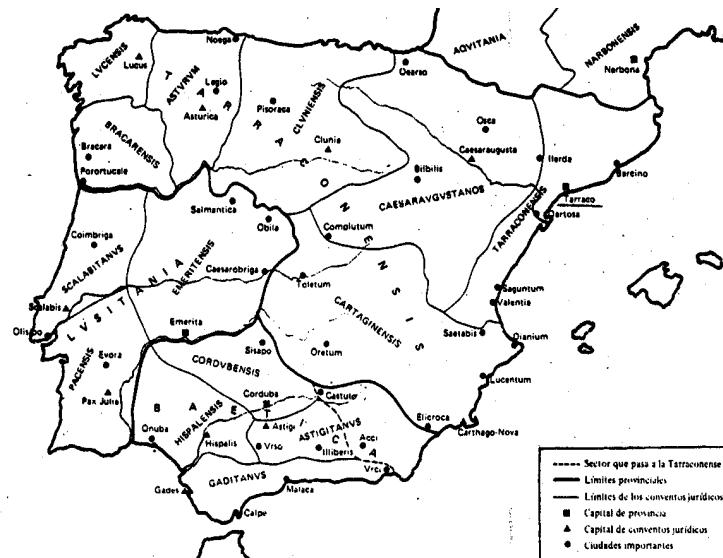

Figura 30. Els límits provincials i dels *conuentus iuridici* (segons A. Montenegro).

Els nous territoris conquerits al finalitzar les Guerres Càntabres (29-19 a.C.)⁵⁰⁰, és a

Agrippa, Universitat de Genovà, Gènova 1990, pp. 57-81); AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 176-181 i 219-220; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 177-203; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 111-113; M.-L. Freyburger-Galland, "La notion de 'provincia' chez Dion Cassius", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 97-104; M. Martín Bueno, "De Hispania Citerior a provincia Tarraconense. La acción de Roma y la transformación urbana de la Tarraconense", *ibidem*, pp. 139-161; A. Prieto Arciniega, "L'espace social du pouvoir en Hispanie romaine", *ibidem*, pp. 223-226; I. Rodà, "August i les ciutats d'Hispania", *I Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en temps d'August (13-14 de novembre del 1997)*, Barcelona 1997, pp. 9-20; M.M. Llorens, "El mundo financiero en los inicios del Imperio", *ibidem*, pp. 91-110; M. Bendala, "La Paz Augustea y la Romanización", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 127-137; J.F. Rodríguez Neila, "Provincia y municipio", *ibidem*, pp. 175-179; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 193-234; J.M. Ojeda, "Luces y sombras del estado burocrático. La administración de las provincias hispanas durante el Alto Imperio: el caso de la Bética", *Elites y promoción social en la Hispania romana*, J.F. Rodríguez Neila i F.J. Navarro (eds.), Pamplona 1999, pp. 145-166.

⁵⁰⁰ Sobre els esdeveniments bèl·lics anomenats Guerres Càntabres podeu consultar bàsicament: A. Rodríguez Colmenero, *Augusto e Hispania. Conquista y organización del norte peninsular*, Universidad de Deusto, Bilbao 1979. També podeu obtenir interessants informacions a: A. Schulten, *Los cántabros y astures y su guerra con Roma*, Espasa-Calpe, Madrid 1943; A. Brancati, *Augusto e la guerra di Spagna*, Urbino 1963; R. Syme, "The Conquest of the North-West Spain", *Legio VII Gemina*, Lleó 1970, p. 104; R.F.J. Jones, "The Roman Military Occupation of North-West Spain", *Journal of Roman Studies*, LXVI (1976), pp. 45-66; E. Martino, *Roma contra los cántabros y astures. Nueva lectura de las fuentes*, Santander 1982; A. Montenegro, "Augusto en Hispania", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 254-263; N. Santos Yanguas, "La conquista romana del N.O. de la Península Ibérica", *Latomus*, 41 (1982), pp. 5-49; R. Teja, J.M. Blázquez, J.M. Roldán Hervás i J. Mangas, "Las guerras cántabras", *Cuadernos de Historia* 16, núm. 58, Madrid 1985; D. Plácido, "La conquista del norte de la península ibérica: sincretismo religioso y prácticas imperialistas (1)", *Mélanges Pierre Lévêque*, vol. I, París 1988, pp. 229-244; J.M. Roldán Hervás, "La conquista del Norte de Hispania y la participación de los Astures en el ejército imperial romano", *Ejército y sociedad en la España Romana*, Granada 1989, pp. 225-256 (també publicat a *Lancia*, 1, 1983, pp. 119-138); *Idem*, "Las guerras cántabro-astures y la organización del noroeste peninsular", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 15-24; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 47-50; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 111-118; M. Almagro Gorbea et alii, *Las Guerras Cántabras*, Santander 1999. Les fonts literàries antigues entorn a les Guerres Càntabres es troben recollides a: A. Schulten, *Las guerras del 72-19 a. de J.C.*, V, Barcelona 1940. Sobre les campanyes del nord-oest peninsular, sabem que la *legio X* estigué present des del començament, doncs els seus veterans van intervenir l'any 25 a.C. en la fundació de la colònia d'*Emerita Augusta*, sota les ordres de Publi Carisi (**Dió Cassi**, *Hist. rom.* LIII, 26, 1). El fet que la *IV Macedonica* i la *VI Victrix* no siguin mencionades en ocasió d'aquesta fundació va provocar l'aparició d'una teoria que defensa l'idea que aquestes dues legions van arribar amb posterioritat, segurament amb motiu de la decisiva campanya de l'any 19 a.C. En aquest sentit trobem les opinions de **W. Schmitthemer**, **J.M. Roldán Hervás** i **J. Arce**. Però, a part d'aquest argument *ex silentio*, no existeix cap prova sobre la no participació de la *IV* i de la *VI* a les primeres operacions militars romanes al nord-oest peninsular, raó per la qual autors com **R. Syme**, **G. Forni** o **A. Tranoy**, opinen que aquestes dues legions haurien estat, igualment que la *X*, presents a la Península Ibèrica i, per tant, implicades en els esdeveniments militars de l'any 26-25 a.C. Existeix més consens entre els investigadors a l'hora d'afirmar que a partir del 19 a.C. les tres legions al·ludides passen a constituir el dispositiu militar essencial de la Península Ibèrica, ocupant camps estables i participant tant en la pacificació com en la romanització de les regions sotmeses. Aquesta fixació de les legions podria coincidir amb el llicenciament de veterans recompensats mitjançant la fundació de *Caesaraugusta*, una fundació que, segons diu **J.-M. Roddaz**, podria haver estat obra del mateix *Agrippa* i que la historiografia romana imperial (dins la qual hauríem de situar a **Dió Cassi**, orientada a destacar la importància de la primera campanya del 26-25 a.C., la dirigida per August, i a minimitzar la realment decisiva del 19 a.C. comandada per *Agrippa*, amb l'objectiu fonamental d'exaltar el rol jugat pel

dir, la *Gallaecia* i gran part del futur *conuentus Asturum*, així com els districtes miners de *Castulo* (Linares) i dels *Montes Mariani* (Sierra Morena), foren inclosos de manera definitiva, entre els anys 16 i 7 a.C., dins la *Hispania Citerior Tarraconensis*, una enorme província, amb capital a *Tarraco*⁵⁰¹, que, segons ens diu **Estrabó**, fou subdividida en tres diòcesis o districtes militars, cadascuna dirigida per un legat de legió (*legati legionis*) (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 20), divisions que no queden gaire clares i que desaparegueren vers mitjans del s. I d.C., amb la marxa de les legions d'*Hispania* i la definitiva pacificació de la península⁵⁰².

princeps durant la conquesta del nord-oest peninsular en detriment d'*Agrippa*, el veritable artífex de la submissió de càntabres i asturs) hauria silenciada, passant a ser únicament recordada la de *Emerita Augusta*. Veure: W. Schmitthemer, *Augustus spanischer Feldzug und der Kampf um den Prinzipat, Augustus*, Darmstadt 1969, pp. 404-474; R. Syme, "The Conquest of the North-West Spain", *Legio VII Gemina*, Lleó 1970, pp. 83-107 (especialment pàgina 104); G. Forni, "L'occupazione militare romana della Spagna Nord-Occidentale: analogie e paralleli", *ibidem*, pp. 212-213; J.M. Roldán Hervás, *Hispania y el ejército romano*, Salamanca 1974, pp. 194, 195, 200 i 206; A. Beltrán, "Caesaraugusta", *Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza, 5-9 de octubre de 1976)*. *Bimilenario de la Colonia Caesaraugusta*, vol. I, Saragossa 1976, pp. 219-267; J. Arce, "La fundació de 'Caesaraugusta'", *ibidem*, vol. II, pp. 118-120; *Idem*, *Caesaraugusta, ciudad romana*, Saragossa 1979, pp. 30-35; A. Tranoy, *La Galice romaine*, París 1981, pp. 137-138 i 168; P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, Publications du Centre Pierre Paris, 8, París 1982, pp. 347-356; L. Hernández Guerra, *Epigrafía romana de unidades militares relacionadas con Petavonium (Rosinos de Vidriales, Zamora)*. *Estudio social, religioso y prosopográfico*, Valladolid 1999, p. 112.

⁵⁰¹ T. Hauschild, "Tarraco en la época augustea", *Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza, 5-9 de octubre de 1976)*. *Bimilenario de la Colonia Caesaraugusta*, vol. I, Saragossa 1976, pp. 213-218.

⁵⁰² Tot sembla indicar que les diòcesis estrabonianes tingueren una funcionalitat exclusivament militar, constituint zones d'acció i de reclutament de les legions, i que estigueren vigents fins a la retirada d'*Hispania* d'aquests cossos militars, entre el govern de Claudi i de Vespasià. L'existència de les diòcesis ha plantejat una controvertida qüestió entorn a l'origen dels *conuentus iuridici* a la *Hispania Citerior Tarraconensis* que encara resta del tot oberta. Tradicionalment, es considerava que l'aparició dels *conuentus iuridici* de la susdita província coincidia amb la desaparició de les diòcesis, fruit de la definitiva pacificació dels territoris hispànics, doncs eren dues circumscripcions administratives incompatibles, i que es va produir, en definitiva, la substitució d'una organització territorial per altra. Aquesta hipòtesi va provocar que gran part de la investigació fixés l'aparició dels *conuentus* de la *Citerior* a mitjans del s. I d.C. o en algun moment de la segona meitat d'aquest segle. Avui dia sembla que la incompatibilitat de diòcesis i de *conuentus* no fou tal i que aquests ja estigueren vigents en època augustiana. La diòcesi seria una unitat més àmplia que els *conuentus* i és difícil fer-la coincidir amb agrupacions d'aquests i establir els territoris que les seves circumscripcions abastaven, degut a la manca de dades i a l'ambigüitat del text d'**Estrabó** que ens parla d'elles (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 20). Respecte a les legions estacionades a la *Hispania Citerior*, totes elles identificades com era habitual per un número i un apel·latiu que podia ser concedit per molt diverses raons (foren especialment importants aquells apel·latius referents a demarcacions geogràfiques que podien indicar la regió de procedència dels seus primers reclutes o recordar l'indret d'un combat en el qual es van distingir per la seva audàcia), la *IV Macedonica* (Aguilar de Campoo, Palència, prop de l'antiga *Iuliobriga*), la *X Gemina* (Rosino de los Vidriales, Zamora) i la *VI Victrix* (també relacionada amb la vigilància del nord-oest, però de la qual es desconeix la seva ubicació exacta, possiblement dins la regió d'Astorga), hem de dir que abandonaren la Península Ibèrica a inicis del govern de Vespasià (sembla que la *IV* i la *X* sortiren d'*Hispania* abans del final del període julio-claudi, vers el 41-42 i el 63 d.C., respectivament) per traslladar-se vers altres zones de l'Imperi més conflictives (concretament, vers la Germània i el *limes* del Danubi). Sens dubte, la presència d'aquestes legions al quadrant nord-est d'*Hispania* va contribuir al procés de romanització d'aquesta zona, la darrera en ser conquerida per Roma a la Península Ibèrica, i més tenint en compte que els *militēs* que les integraven, segons els estudis epigràfics efectuats, procedien majoritàriament de zones altament romanitzades com la *Narbonensis*. Finalment, l'any 74 d.C., en temps de l'emperador Vespasià, s'instal·laria la *legio VII Gemina* (*Legio*, Lleó), fundada per Galba vers l'any 68 d.C. i reclutada, principalment, entre els hispànics, un cos militar que es mantindria estable al llarg de tota l'època imperial (**Suetoni**, *Galb.* 10, 2-3). Molts dels seus membres prestaren servei a *Tarraco*, doncs foren seleccionats per integrar l'equip (*officium*) del governador provincial (*centuriones, beneficiarii consulares, comicularii, commentarienses, adiutores principis, speculatores, quaestionarii, frumentarii, veterani, etc.*; RIT 38, 43, 62, 128, 130, 135, 140, 161, 178, 181-206, 213, 229, 486, 487, 903, 905 i 909) i, malgrat la seva ubicació, va actuar per tota la *Hispania Citerior*, allà on fou necessari, i, fins i tot, a províncies properes (com la *Britannia* o el nord d'Àfrica), mitjançant destacaments o *vexillationes*. En opinió de **G. Alföldy**, «es erròneu suponer que en *Tarraco*, fuera de los soldados enviados en comisión de servicios al equipo del gobernador, hubiera estado estacionada como guarnición una vexillatio de la legio VII gemina. El hecho de que Floro (Verg. orator en poeta, 8) mencione a los *Caesaris vexilla* en *Tarraco*, se explica por la existencia de soldados en el officium del gobernador. Las inscripciones no permiten mantener que hubiese en *Tarraco* una tropa de guarnición independiente» (p. 58). D'altra banda, alguns epígrafs tarraconins parlen de l'existència de dues cohorts (I i II) i d'un destacament de reclutes (*cohors tironum*), que, segons **Alföldy**, tampoc s'haurien instal·lat a la ciutat, ni tan sols al seu *hinterland*. Els comandants d'aquestes unitats ocuparen, habitualment, la prefectura del districte naval de *Tarraco* (*ora marítima Laetanae*), és a dir, el càrrec de *praefectus orae maritimae* (RIT 162, 164-166 i 169) (RIT, Índex 6/a i 6/b, pp. 501-503). Veure: J.M. Roldán Hervás, *Hispania y el ejército romano*, Salamanca 1974, pp. 181-188, 194-208, 227-229 i 245-250; *Idem*, "La organización militar de la Hispania romana", *Ejército y sociedad en la España Romana*, Granada 1989, pp. 61-89 (també publicat a *España Romana* (218 a. de J.C.-414 d. de J.C.). *La sociedad, el derecho, la cultura, Historia de España Menéndez Pidal*, J.M. Jover Zamora (dir.), II/2, Madrid 1982, pp. 133-157); *Idem*, "El ejército Hispánico de Vespasiano a Diocleciano: una institución de la España romana imperial", *ibidem*, pp. 257-285 (també publicat a *Estudios en Homenaje a don Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años*, I, Anejos Cuadernos de Historia de España, Buenos Aires 1983, pp. 55-80); *Idem*, "El ejército romano en Hispania", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 65-71; R. Martín Valls i G. Delibes de Castro, "El campamento de Rosinos de Vidriales", *Studia Archaeologica*, 36 (1975), pp. 3-7; M. Corbier, "L'Aerarium Militare", *Armées et fiscalité dans le monde antique (Paris, 14-16 octobre 1976)*, París 1977, pp. 197-234; P. Le Roux, "L'armée de la Péninsule Ibérique et la vie économique sous le Haut-Empire romain", *ibidem*, pp. 341-372; *Idem*, "L'armée romaine dans la péninsule ibérique sous l'Empire: bilan pour une décennie", *Revue des Études Anciennes*, XCIV (1992), pp. 231-257; *Idem*, "Los ejércitos provinciales: el papel del soldado", *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio (Roma, 22 septiembre-23 noviembre 1997)*, Electra, Madrid 1997, pp. 127-129; *Idem*, "Ejército y sociedad en la Tarraco romana", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 19-20 (1997-98), pp. 83-107; A. Montenegro, "Augusto en Hispania", *Historia*

Marcus Agrippa, adiutor imperii d'August, l'artífex de la victòria sobre Marc Antoni i Cleopatra a *Actium* i el que va posar fi a les guerres contra els càntabres i els asturs del nord-oest peninsular, va realitzar a *Hispania*, a partir de l'any 19 a.C., una gran tasca en la consolidació del programa d'assentaments urbans i d'ampliació i millora de la xarxa de comunicacions planejada per August, a més de propagar amb notable èxit els nous ideals imperials representats pel *princeps*⁵⁰³. En paraules de **J.-M. Roddaz**, *Agrippa «más que el*

de España Antigua II. Hispania romana, Cátedra, Madrid 1978, pp. 268-272; *Idem*, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *ibidem*, pp. 304-306 i 316-317; J.J. Sayas, "La administración en el Alto Imperio", *ibidem*, pp. 351-354; R.C. Knapp, "The legions in the Spain", *Homenaje a García Bellido*, IV, *Revista de la Universidad Complutense de Madrid*, XVIII, 118 (1979), pp. 87-93; J. Mangas, "Hispania Romana", *Historia de España*, M. Tuñón de Lara (dir.), vol. I, Barcelona 1980, pp. 296-297; J. Wahl, "Ein ziegelstempel der Legio X Gemina aus dem Alenkastell bei Rosinos de Vidriales (prov. Zamora)", *Madrider Mitteilungen*, 25 (1984), pp. 72-78; R. Teja, J.M. Blázquez, J.M. Roldán Hervás i J. Mangas, "Las guerras cántabras", *Cuadernos de Historia* 16, núm. 58, Madrid 1985, pp. 19-25; Y. Le Bohec, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*, París 1989; G. Alföldy, *Taraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 57-58; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 172-174; J. Roth, "The Size and Organisation of the Roman Imperial Legion", *Historia*, 43 (1994), pp. 346-362; A. Jiménez de Furundarena, *El origen y evolución de la Legio X Gemina*, Valladolid 1997 (Tesi Doctoral inèdita); *Idem*, "Algunas precisiones sobre el reclutamiento de las legiones hispanas en época julio-claudia (14-68 d.C.)", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 205-212; L. Hernández Guerra, *Epigrafía romana de unidades militares relacionadas con Petavonium (Rosinos de Vidriales, Zamora). Estudio social, religioso y prosopográfico*, Valladolid 1999 (consultar especialment les pàgines 110-114 i l'apèndix amb bibliografia especialitzada, pàgines 197-203); J. Rodríguez González, "Las legiones macedonicae del ejército romano", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 183-191.

⁵⁰³ Sobre la figura d'Agrippa podeu consultar: J.-M. Roddaz, "Un thème de la 'propagande' augustéenne: l'image populaire d'Agrippa", *Mélanges de l'École Française de Rome*, 92 (1980), pp. 947-956; *Idem*, *Marcus Agrippa*, Roma 1984; *Idem*, "Agripa y la Península Ibérica", *Anas*, 6 (1993), pp. 111-126 (original en francès a *Il Bimillenario di Agrippa*, Gènova 1990); I. Rodà, "El papel de Agripa en la trama urbana de la Hispania augustea", *Los orígenes de la ciudad en el Noroeste hispánico. Actas del Congreso Internacional (Lugo, 15-18 de mayo de 1996)*, Lugo 1998, pp. 245-293. D'altra banda, respecte a l'obra geogràfica d'Agrippa podeu consultar bàsicament: C. Nicolet, *L'Inventaire du Monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Fayard, París 1988, pp. 103-131 (notes pp. 263-273) (reed. París 1996); P. Trouset, "La 'Carte d'Agrippa': nouvelle proposition de lecture", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 19/2 (1993), pp. 137-157. Hem de dir que l'obra geogràfica d'Agrippa ha suscitat una gran controvèrsia que dura gairebé un segle. Bàsicament, existeixen dues tendències, una que privilegia l'element cartogràfic de la desapareguda obra d'Agrippa, erigida entre el 12 i el 7 av. J.-C., com fan, per exemple, **D. Detlefsen** o **C. Pallu de Lessert**, i altra que fa especial èmfasi sobre la importància del textual. Aquesta darrera tendència sembla haver-se imposat amb l'aparició de l'obra de **J.-M. Roddaz** i les recerques desenvolupades amb posterioritat, com les de **C. Jacob** o **P. Arnaud**, que es troben en aquesta direcció. Per a reconstruir el mapa del món sorgit de les instruccions d'Agrippa i exposat sobre el *porticus Vipsania*, els investigadors han donat diverses propostes corresponents als diferents models de la cartografia antiga. Uns afirmen, com **W.H. Stahl** o **C.R. Beasley**, que fou un diagrama viari com la *Tabula de Peutinger* (quelcom que sembla molt improbable, segons observen **R. Chevalier** o **P. Trouset**, i tal i com indiquen les dades aportades per **Plini** al llibre III de la seva *Naturalis Historia*, les quals permeten intuir que el Mapa d'Agrippa degué ser més explícit que la *Tabula de Peutinger* i que, per tant, seguiria un model del tot diferent), altres opinen, com **P. Schanbel**, **K.G. Sallman**, **R. Moyniban** o, fins i tot, **C. Nicolet**, que va constituir més aviat un mapa oval, és a dir, que es trobaria dins la tradició cartogràfica elaborada per la geografia científica grega, i uns tercers, com **K. Miller**, són partidaris de considerar-lo com un mapa rodó o circular "oocumènic", com aquells que es van posar de moda a la Tardo-antiguitat i a l'Edat Mitjana, però que podien haver tingut el seu origen en època augustiana, doncs es tractaria d'un tipus de mapa que podia exposar, molt millor que els derivats de la ciència grega, els ideals imperials romans, possibilitant una representació del món en la qual les expressions *orbis romanus* i *orbis terrarum* fossin sinònims, encara que aquesta empresa estigués molt lluny de ser realitzada per Roma, quelcom fonamental, tal i com comenten **R. Dion** i el mateix **C. Nicolet**, per satisfer les exigències ideològiques de la visió imperial romana. De tota manera, malgrat la necessitat d'una geografia oficial romana orientada a ressaltar l'hegemonia romana sobre el món, que, sens dubte, estaria present al Mapa d'Agrippa, ubicat sobre un *porticus* situat al mateix cor de Roma, sembla que no seria del tot correcte inscriure la susdita obra a un model de mapa elaborat menyspreant el desenvolupament de la ciència grega i seguint una imatge arcaica del món, doncs, tal i com indiquen **J.B. Harley** i **D. Woodward**, i, especialment, **C. Moatti**, aquest arcaisme es trobaria contra la racionalitat regnant a finals de la República, clarament present en el discurs polític, objecció a la que **P. Trouset** afegeix altres. En opinió d'aquest darrer autor, cap dels models cartogràfics coneguts al món romà respon de manera satisfactòria a les exigències, a vegades contradictòries, del programa concebut per Agrippa i finalitzat per August. Per això, **Trouset** ha llançat una nova proposta basada en les dades aportades per **Plini**, extretes de l'obra d'Agrippa, tal i com ja va fer **Sallman** per realitzar el seu cartograma, i que suggereixen, segons l'autor, que el desaparegut Mapa d'Agrippa va tenir forma de tríptic i que es trobava disposat sobre els tres murs del *porticus*, el qual tindria el seu costat principal orientat vers el nord, que constituiria la part central i a la que, lògicament, trobaríem la representació d'Europa dins la qual ocuparia un lloc privilegiat Roma, l'*Urbs*. Sobre la problemàtica entorn al Mapa d'Agrippa podeu consultar en concret: **K. Miller**, *Mappae mundi die ältesten Weltkarten*, vol. VI, Stuttgart 1895, pp. 145-147; **C.R. Beasley**, *The Dawn of Modern Geography. A History of Exploration and Geographical Science from the Conversion of The Roman Empire to A.D. 900*, vol. 1, Londres 1897 (reed. Nova York 1949), p. 382; **D. Detlefsen**, "Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Erdkarte Agrippas", *Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie*, 13 (1906), pp. 1-117; **C. Pallu de Lessert**, "L'oeuvre géographique d'Agrippa et d'Auguste", *MSAF*, 7e sér., 8 (1909), pp. 215-298; **A. Klotz**, "Die geographischen Commentarii des Agrippa und ihre Überreste", *Klio*, 24 (1931), pp. 38-28 i 386-466; **P. Schnabel**, "Die Weltkarte des Agrippas als wissenschaftliche Mittelglied zwischen Hipparch und Ptolemaeus", *Philologus*, 90 (1935), pp. 405-440; **W.H. Stahl**, "By their maps you shall know them", *Archaeology*, 8 (1955), p. 152; **J.J. Tierney**, "The Map of Agrippa", *Proceedings of the Royal Irish Acad.*, 63, sec. C, núm. 4 (1963), 151-166; **K.G. Sallman**, *Die Geographie des Aelteen Plinius in ibren Verhältnis zu Varro, Betfin-Nova York 1971*, p. 209; **R. Dion**, *Aspects politiques de la Géographie antique*, París 1977, pp. 247-255; **J.-M. Roddaz**, *Marcus Agrippa*, Roma 1984; **C. Jacob**, "Lecture antique de la carte", *Études Françaises (Montreal)*, 21, 2 (1985), pp. 21-45; *Idem*, *Inscrire la terre habitée sur une tablette: réflexions sur la fonction des cartes géographiques en Grèce ancienne*, Lille 1988, pp. 273-304; **R. Moyniban**, "Geographical Mythology and Roman Imperial Ideology", *The Age of Augustus*, **R. Winkes** (ed.), Louvain-la-Neuve 1986, p. 162; **O.A.W. Dilke**, "Maps in the Service of the State: Roman Cartography to the End of Augustan Era", *The History of Cartography*, **J.B. Harley** i **D. Woodward** (eds.), I, The University of

hombre de guerra que termina la pacificación es el pensador y organizador, el que prepara sobre el terreno las decisiones y la reorganización administrativa, incluso si las decisiones son tomadas de forma definitiva por Augusto»⁵⁰⁴.

August, a l'igual que Cèsar, va dur a terme una important política colonitzadora i municipalitzadora⁵⁰⁵, però mentre que el dictador organitzà, habitualment, les seves fundacions a partir de l'establiment de veterans legionaris (*deductio*) a assentaments ja existents, el *princeps* va optar per intensificar, especialment, la fundació d'establiments colonials *ex novo* de caràcter militar, configurats per contingents de legionaris posseïdors de la ciutadania romana, sense que es pugui detectar la integració de grups indígenes, al costat dels nous colons, en el moment de la seva fundació. Producte d'aquesta política fundacional foren les colònies de *Barcino*⁵⁰⁶, de *Caesaraugusta*⁵⁰⁷, d'*Asturica Augusta*⁵⁰⁸, de *Libisosa*⁵⁰⁹ i, ja a la *Ulterior Lusitania*, d'*Emerita Augusta*⁵¹⁰ (Fig. 25). D'altra banda, el *princeps*, a l'igual

Chicago Press, Chicago 1987, pp. 207-209; J.B. Harley i D. Woodward (eds.), *The History of Cartography*, I, The University of Chicago Press, Chicago 1987, p. 135; C. Nicolet, *L'Inventaire du Monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Fayard, París 1988, pp. 46, 63 i 103-131 (reed. París 1996); *Idem*, *Rendre à César. Economie et Société dans la Rome antique*, París 1988, p. 284; P. Arnaud, "Pouvoir des mots et limites de la cartographie dans la géographie grecque et romaine", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 15/1 (1989), pp.9-29; C. Rodríguez, "The Porticus Vipsania and Contemporary Poetry", *Latomus*, 51, 1 (1992), pp. 79-93; P. Trouset, "La 'Carte d'Agrippa': nouvelle proposition de lecture", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 19/2 (1993), pp. 137-157.

⁵⁰⁴ J.M. Roddaz, "Agrippa y la Península Ibérica", *Anas*, 6 (1993), p. 124.

⁵⁰⁵ A. Balil, "Las ideas urbanísticas en época augustea", *Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza, 5-9 de octubre de 1976). Bimilenario de la Colonia Caesaraugusta*, vol. I, Saragossa 1976, pp. 7-27; J.M. Blázquez, "Las ideas urbanísticas en época augustea", *ibidem*, vol. I, pp. 79-137; M. Tarradell, "Las ciudades romanas en el Este de Hispania", *ibidem*, vol. I, pp. 289-301; A. Montenegro, "Augusto en Hispania", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 266-268; I. Rodà, "Los primeros magistrados en colonias y municipios de la Hispania Citerior (al norte de Sagunto)", *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*, Julián González (ed.), Sevilla 1989, pp. 345-355; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 40-44 i 59-67; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 128-161; M. Martín Bueno, "De Hispania Citerior a provincia Tarraconense. La acción de Roma y la transformación urbana de la Tarraconense", *Pouvoir et Imperium (Ille av. J.-C.-Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 139-161; J.-M. Roddaz, "Pouvoir et provinces: remarques sur la politique de colonisation et de municipalisation de Rome dans la Péninsule Ibérique entre César et Auguste", *Teoria y práctica del ordenamiento municipal en Hispania. Actas del Symposium de Vitoria-Gasteiz (22-24/11/1993), Velaia*, Vitòria 1996, pp. 13-25; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III), Història de Catalunya*, vol. I, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 368-400; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 215-234. També, hem de destacar un article de recent aparició en el qual es fa una aproximació al procés municipalitzador esdevingut al nord-est de la Península Ibèrica entre el període cesarià i l'època flàvia: J.A. Pérez Almoguera, "Las ciudades del occidente de Cataluña de César a los Flavios", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 275-281.

⁵⁰⁶ Sobre el cas de *Barcino*, assenyalar que, tot i quedar clar que fou August qui li va concedir el *status* colonial després del 27 a.C., I. Rodà, basant-se en el títol donat a la colònia (*Faventia Iulia Augusta Paterna Barcino*), suggereix que Cèsar ja havia concedit privilegis a la comunitat indígena establerta a la muntanya de Montjuïc com a premi per la col·laboració que els laietans (*Laeetani* a les fonts) li van prestar durant la Guerra Civil, i que, posteriorment, August va procedir a fundar un nou assentament a la plana, sobre el *mons Taber*, al qual va dotar del rang colonial. La teoria de Rodà ha estat criticada per J.-N. Bonneville, el qual afirma que *Barcino* fou una fundació augustiana *ex novo* datable vers l'any 9 o 8 a.C., una opinió que comparteixen J.M. Abascal i U. Espinosa. Concretament, Bonneville opina que el susdit esdeveniment es produiria «peut être dès 15 avant J.C. lors du 2on voyage d'Auguste en Espagne, peut-être ces années 9-8 avant J.C.», en front a la proposta donada per F. Pallarés que fixava la fundació de *Barcino* vers el 8-7 a.C. Veure: I. Rodà, *El origen de la vida municipal y la prosopografía romana de Barcino*, U.A.B., Barcelona 1974 (Resum de la Tesi Doctoral); *Idem*, "Barcino. Su fundación y títulos honoríficos", *Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza, 5-9 de octubre de 1976). Bimilenario de la Colonia Caesaraugusta*, vol. II, Saragossa 1976, pp. 232-233; F. Pallarés, "Las excavaciones de la plaza de San Miguel y la topografía romana de Barcino", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XIII (1969), pp. 5-42; *Idem*, "La topografía i els orígens de la Barcelona romana", *ibidem*, XVI (1975), pp. 5-48; J.-N. Bonneville, "Aux origines de la Barcino romaine (Barcelone)", *Revue des Études Anciennes*, LXXX (1978), pp. 37-68 (especialment pàgines 62-68).

⁵⁰⁷ A. Beltrán, "Caesaraugusta", *Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza, 5-9 de octubre de 1976). Bimilenario de la Colonia Caesaraugusta*, vol. I, Saragossa 1976, pp. 226-229 i 260; J. Arce, "La fundació de 'Caesaraugusta'", *ibidem*, vol. II, p. 125; *Idem*, *Caesaraugusta, ciudad romana*, Saragossa 1979, pp. 27-39.

⁵⁰⁸ M. Pastor, "Asturica Augusta ¿fundación de Augusto?", *Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza, 5-9 de octubre de 1976). Bimilenario de la Colonia Caesaraugusta*, vol. II, Saragossa 1976, p. 71; T. Mañanes, "Asturica Augusta", *ibidem*, vol. II, p. 77.

⁵⁰⁹ A. García Bellido, "La colonias romanas de Hispania", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 29 (1959), pp. 494-495; G. Alföldy, *Römisches Städtewesen auf der neukastilischen Hochebene*, Heildeberg 1987, p. 31; J.M. Abascal, *Inscripciones romanas de la provincia de Albacete*, Albacete 1990, pp. 43-44.

⁵¹⁰ *Emerita Augusta* fou una colònia amb un indubtable caràcter militar, doncs no només va ser fundada, *ex novo*, pel *legatus Augusti Publi Carisi*, mitjançant una *deductio* de veterans pertanyents a les legions *V Alauda* i *X Gemina*, llicenciats l'any 25 a.C., durant la primera fase

que Cèsar, va promocionar també comunitats peregrines al rang municipal, tant amb dret romà com llatí, però al contrari que el dictador, que aplicà, fonamentalment, la seva política a la *Ulterior Baetica*, on, efectivament, portà a terme nombroses concessions, August va centrar la seva activitat municipalitzadora a la *Citerior Tarraconensis*, en la qual les promocions cesarianes havien estat molt escasses. Aquest procés municipalitzador desenvolupat per August a la *Citerior* va afectar, principalment, l'est de la província, on trobem la major part de les ciutats peregrines promocionades pel *princeps*, doncs constituï a la regió més romanitzada d'aquesta, en la qual Cèsar ja havia iniciat una política de privilegis. Aquest és el cas, pel que fa només al nord-est de la *Citerior*, d'*Ilerda*, de *Baetulo*, d'*Iluro*, de *Gerunda* i d'*Iesso* (**Plini**, *N.H.* III, 4, 22-23; **Ptolomeu**, *Geogr.* II, 6, 70)⁵¹¹.

N'hi ha una gran disparitat entre els historiadors a l'hora de qualificar la política municipalitzadora augustiana. Mentre que per **M. Rostovtzeff**⁵¹², **E. Kornemann**⁵¹³ i **P.A. Brunt**⁵¹⁴ va existir una clara diferència entre les polítiques de Cèsar i d'August, en el sentit que el *princeps*, a diferència del seu predecessor, va atorgar el dret de ciutadania d'una forma restrictiva per a salvaguardar els privilegis polítics, econòmics i socials dels moradors d'Itàlia respecte als grups de població provincials, representant un clar retrocés vers els temps precesarians, **A.N. Sherwin-White**, per contra, considera que la política municipalitzadora d'August fou clarament una continuació de la cesariana i va comportar la seva consolidació⁵¹⁵. Les dades aportades per les fonts literàries antigues (**Suetoni**, *Aug.* 40, 3 i

de les Guerres Càntabres, sinó que, a més, la funcionalitat primordial d'aquesta ciutat que es va erigir en capital de la *Hispania Ulterior Lusitania*, va consistir en reforçar la defensa d'aquesta nova província que constituïa, un dels territoris menys romanitzats de la Península Ibèrica. Veure: A. García Bellido, "La colonias romanas de Hispania", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 29 (1959), p. 486; J. Álvarez Saez de Buruaga, "La fundación de Mérida, Augusta Emerita", *Actas del Bimilenario de Mérida*, Madrid 1976, pp. 19-32; J. Menéndez Pidal, "Evolución urbana y demográfica de la ciudad de Mérida", *Homenaje a García Bellido*, V, *Gerión*, annex 2, Madrid 1988, pp. 80-93; L. Hernández Guerra, *Epigrafía romana de unidades militares relacionadas con Petavonium (Rosinos de Vidriales, Zamora)*. *Estudio social, religioso y prosopográfico*, Valladolid 1999, p. 112.

⁵¹¹ El cas de *Baetulo* ha estat motiu de controvèrsia, doncs en opinió de **J. Guitart** la seva fundació seria un "acte colonial" constituït per l'establiment de colons de procedència itàlica. Segons aquest autor, *Baetulo* fou fundada *ex novo*, a principis del s. I a.C., amb un esquema urbanístic similar al de qualsevol ciutat itàlica del moment, per la qual cosa no es podria explicar la seva creació només a partir de la concentració de la població resident de les rodalies, i més considerant que els abandonaments detectats pel territori més proper a la ciutat no coincideixen temporalment amb la fundació de la ciutat. **Guitart** també observa una gran similitud entre les datacions i les estructures urbanes de *Baetulo* i d'*Iluro*, fet que el porta a considerar-les com a fundacions que reflecteixen una colonització urbana que es va juxtaposar territorialment als nuclis ibèrics preexistents. L'autor també enquadra en el mateix context arqueològic a *Gerunda*, a *Iesso* i, encara que no es pot incloure entre els nuclis privilegiats per August, a *Aeso*. Respecte al cas d'*Iluro*, **O. Olesti** considera, d'altra banda, que va ser fundada vers el segon quart del s. I a.C., a un indret prèviament ocupat per un hàbitat indígena, en relació amb les Guerres Sertorianes i l'actuació que, després del conflicte, va dur a terme Pompeu Magne a la *Hispania Citerior*, especialment, a les zones costaneres. Segons **Olesti**, *Iluro* va constituir, segurament, una de les noves ciutats fundades per Pompeu a terres hispàniques, com *Pompaelo* (actual Pamplona), ciutats a les quals no va atorgar cap estatut jurídic concret, un *oppidum ciuium Romanorum*, tal i com ens diu **Plini** (*N.H.* III, 4, 22-23), entenent el terme "*oppidum*" com referent a una simple aglomeració urbana sense un rang jurídic especial i, probablement, amb un *conuentus ciuium Romanorum*, que no aconseguiria una categoria jurídica romana pròpiament dita fins a l'època augustiana, moment en el qual *Iluro* seria promocionada al rang de municipi, segurament, de dret romà (*municipium ciuium Romanorum*). Veure: **J. Guitart**, *Baetulo. Topografia arqueològica. Urbanismo e historia*, Barcelona 1976, p. 244; *Idem*, "La ciudad romana en el ámbito de Cataluña", *La ciudad hispanorromana*, Barcelona 1993, pp. 58-59, 63 i 67; *Idem*, "Un programa de fundacions urbanes a la Hispania Citerior del principi del segle I a.C.", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 209-210; **J. Guitart** i **P. Padrós**, "Baetulo. Cronología y significación de sus monumentos", *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit (Madrid, 19-23 Oktober 1987)*, W. Trillmich i P. Zanker (eds.), Munic 1990, pp. 165-177; **J. Guitart**, **P. Padrós** i **A. Fonollà**, "Aproximació a l'esquema urbanístic fundacional de la ciutat romana de Baetulo (Badalona)", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, vol. 1, Tarragona 1994, pp. 188-191; **R. Wiegels**, *The Tribusinschriften des Römischen Hispanien. Ein Katalog*, Berlín 1985, pp. 90 i 115; **A. Tovar**, *Iberische Landeskunde. La tribus y las ciudades de la antigua Hispania*, III (*Tarraconensis*), Baden-Baden 1989, pp. 431 i 449; **I. Rodà**, "Los primeros magistrados en colonias y municipios de la Hispania Citerior (al norte de Sagunto)", *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*, **J. González** (ed.), Sevilla 1989, pp. 345-355; **O. Olesti**, "Les actuacions pompeianes a la Catalunya central: reorganització del territori i fundacions de noves ciutats", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 316-317; *Idem*, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*. *Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995, pp. 58-63 i 111-124; **L. Amela Valverde**, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 249-261 i 268-272.

⁵¹² **M. Rostovtzeff**, *Historia social y económica del imperio romano I*, Madrid 1981, pp. 105-108.

⁵¹³ **E. Kornemann**, "Municipium", *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, XVI, Stuttgart 1983, pp. 591-597.

⁵¹⁴ **P.A. Brunt**, *Italian manpower*, Oxford 1987, p. 239.

⁵¹⁵ **A.N. Sherwin-White**, *The Roman citizenship*, Oxford 1973, p. 230.

Aug. 47; **Dió Cassi**, *Hist. rom.* LVI, 33, 3) permeten intuir l'existència de dues etapes a la política municipalitzadora d'August, que correspondrien amb dos contextos polítics diferents, en els quals les necessitats pel manteniment del poder variaren substancialment. Una primera etapa integradora que coincidiria amb un context polític en el qual l'oposició al govern d'August era important i una segona etapa conservadora, que s'iniciaria en el moment en qual el *princeps* va aconseguir fer-se l'amo de l'Imperi, després del decisiu enfrontament bèl·lic a *Actium*⁵¹⁶. **J.M. Abascal** i **U. Espinosa** opinen que els privilegis jurídics atorgats per August amb posterioritat a l'any 27 a.C. foren d'una natura diferent als d'època cesariana, doncs «*ahora las circunstancias habían cambiado desde la paz ganada militarmente en Actium (31 a.C.). Ya no se concede la ciudadanía y el privilegio municipal o colonial a cambio de apoyos, ya no se busca la formación de clientelas, ni se trata de iniciativas relacionadas con tiempos de guerra. Augusto urbaniza y concede privilegios, porque busca solidez para su obra y porque ve en la difusión de la vida urbana el mejor sistema posible de asegurar los intereses de Roma*»⁵¹⁷. En opinió de **J.C. Olivares Pedreño**, «*Augusto no fue un emprendedor ni su política integradora fue revolucionaria, sino que fue, esencialmente, un organizador*» que, una vegada aconseguida la pau, es va limitar a finalitzar amb el desordre creat per Cèsar, que promocionà jurídicament en virtut de les estratègies bèl·liques i no a partir de realitats econòmiques o demogràfiques, és a dir, a «*la reorganización jurídica de las ciudades provinciales y la corrección de los desajustes*»⁵¹⁸.

Entre tots els fets esdevinguts al quadrant nord-est peninsular durant el principat d'August, i que ens han quedat enregistrats a les fonts literàries antigues, és d'especial interès per a nosaltres l'estada del *princeps* a *Tarraco*, centre neuràlgic del nostre territori, i, especialment, la confirmació d'aquesta ciutat com a capital de la província *Hispania Citerior*, que des d'aleshores portaria el significatiu apel·latiu de *Tarraconensis*, i de *conuentus iuridicus*, després d'experimentar, al llarg de tot el període augustià, un notable increment del seu ja significatiu prestigi polític, perfectament documentat a les fonts literàries. En aquest sentit, és molt significativa la monumentalització d'algunes zones de la ciutat, especialment, del *forum* de la colònia (**Fig. 31**)⁵¹⁹.

⁵¹⁶ A. Momigliano, "Review of Sherwin-White (1939)", *Journal of Roman Studies*, 31 (1941), p. 162; J. Ober, "Tiberius and the political testament of Augustus", *Historia*, 31 (1982), pp. 306-328; P.A. Brunt, *Italian manpower*, Oxford 1987, p. 244; R. Syme, *La revolución romana*, Madrid 1989, pp. 459 i 507-508; A. Chastagnol, *Les sénat romain à l'époque impériale*, París 1992, pp. 41-42.

⁵¹⁷ J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 63.

⁵¹⁸ J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, p. 231.

⁵¹⁹ Respecte a la monumentalització del *forum* de la colònia i la construcció del teatre, que es trobava íntimament vinculat amb el nucli cívic, podeu consultar: B. Hernández Sanahuja, "Excavaciones en las ruinas del gymnasio y de los thermas romanos en Tarragona", *Opúsculos históricos, arqueológicos y monumentales*, Tarragona 1884, pp. 27-38; E. Morera Llauredó, *Provincia de Tarragona, Geografía General de Catalunya*, F. Carreras i Candi (dir.), vol. IV, Barcelona 1910, pp. 190-191; C. Oliva, "Hallazgos en el teatro romano de Tarragona", *Boletín Arqueológico*, èp. II, 24 (1919), pp. 69-79; J. Puig i Cadafalch, "Teatre romà de Tarragona", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI (1915-1920), Barcelona 1923, pp. 712-717; *Idem*, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona 1934, pp. 190-196, 237-238, 315 i 320 (fig. 395) (reedició de J. Puig i Cadafalch, A. de Falguera i J. Goday, *L'arquitectura romànica a Catalunya. Precedents. L'arquitectura pre-romànica*, vol. I, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1909; 2ª ed. facsímil, Barcelona 1983); J. Serra Vilaró, *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 116, Madrid 1932; *Idem*, *Fructuos, Auguri i Eulògi. Màrtirs Sants de Tarragona*, Tarragona 1936, p. 115; M.C. Beltrán i J. Sánchez Real, "Una inscripción de Pompeyo en Tarragona", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 41-48 (1953-54), pp. 3-9; J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 125 i 156-157; T. Hauschild, "Tarraco en época augustea", *Ciudades augusteas de Hispania*, I, Saragossa 1976, pp. 213-218; M. Recasens i Camerás, "Los capiteles romanos del Museo Nacional Arqueológico de Tarragona", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 1 (1979), pp. 56-60 (làms. 14-19, 21 i 22); P.M. Berges, "Teatro romano de Tarragona", *Actas del Simposio "El teatro en la Hispania romana" (Mérida, 1980)*, Badajoz 1982, pp. 115-137 (amb un apèndix d'E.M. Koppel, "Escultura del teatro romano de Tarragona", pp. 139-152); D. Fishwick, "The altar of Augustus and the municipal cult of Tarraco", *Madriider Mitteilungen*, 23 (1982), pp. 222-233; V. Bejarano, "Tarragona en la literatura latina", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), p. 282; M. Roca, "Teatre romà de Tarragona: treballs arqueològics 1982-1983", *Tribuna d'Arqueologia 1982-1983*, pp. 97-101; *Idem*, "Teatro romano", *Arqueología* 83, Madrid 1984, p. 195; R. Mar i M. Roca, "Teatro romano (Tarragona, Tarragonès)", *Arqueología* 82, Madrid 1983, p. 158; *Idem*, "Pollentia y Tarraco. Dos etapas en la formación de los foros de la Hispania romana", *Empúries*, 51 (1999), pp. 105-124 (especialment pàgines 118-121); R. Cortés i R. Gabriel, "Sobre el aforo del anfiteatro, teatro y circo de Tarragona", *XVI Congreso Nacional de Arqueología (Murcia-Cartagena 1982)*, Saragossa 1983, pp. 955-962; *Idem*, *Tarraco. Recull de dades arqueològiques*, Barcelona 1985; R. Cortés, "Los foros de Tarraco", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 6-7 (1984-85), pp. 163-193

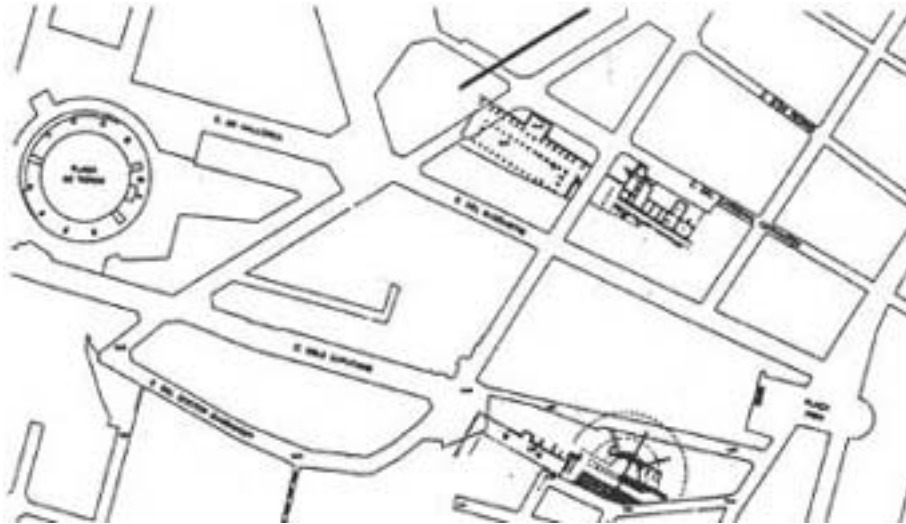

Figura 31. Estructures exhumades del *forum* colonial, ubicat a l'angle sud-oest del recinte emmurallat romà, i del teatre, situat extramurs. La plaça forense (amunt), de la qual podem veure, a la dreta, la basílica i, a l'esquerra, vestigis d'un barri residencial proper, s'estendria possiblement vers el carrer Dr. Zamenhoff, on comença un pronunciat pendent que continua pel carrer dels Caputxins i que fou utilitzat per a la construcció de la *cavea* del teatre (a sota), que comptaria amb un sector monumental annexe, les restes del qual podem veure a la seva esquerra .

Tarraco com a capital de la *Hispania Citerior Tarraconensis*.

Molt probablement, el mateix any 27 a.C., August va traslladar definitivament la seu del governador de la *Hispania Citerior*, el *legatus Augusti propraetore Hispaniae citerioris*⁵²⁰, a Tarraco amb motiu de la reforma de l'administració de l'Imperi (Dió Cassi,

(també publicat a *Los foros romanos de las provincias occidentales* (Valencia, 27-31 de enero de 1986), Madrid 1987, pp. 10-13); *Idem*, "L'equipament urbà de Tarraco", *Universitas Tarraconensis*, VI (1983-1984), pp. 107-127; E. Duran, *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Curial, Barcelona 1984, pp. 103-104 (edició del manuscrit original en català); A. Balil, "Esculturas romanas de la Península Ibérica (VII)", *Boletín de los Seminarios de Arte y Arqueología*, 51 (1985), pp. 187-230; E.M. Koppel, "El Foro Municipal de Tarraco y su decoración escultórica", *XVII Congreso Nacional de Arqueología* (Logroño, 1983), Saragossa 1985, pp. 841-857; *Idem*, *Las esculturas romanas de Tarraco*, Forum 4, Tarragona 1986; *Idem*, "Relieves arquitectónicos de Tarragona", *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit* (Madrid, 19-23 Oktober 1987), W. Trillmich i P. Zanker (eds.), Munic 1990, pp. 327-332; R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, *La basílica de la colonia de Tarraco. Una nueva interpretación del llamado Foro Bajo de Tarragona*, Forum 3, Tarragona 1986 (també publicat a *Los foros romanos de las provincias occidentales* (Valencia, 27-31 de enero de 1986), Madrid 1987, pp. 31-44); X. Aquilué i X. Dupré, *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardorepublicana*, Forum 1, Tarragona 1986, p. 11; X. Dupré, "Forum Provinciae Hispania Citerioris", *Los foros romanos de las provincias occidentales* (Valencia, 27-31 de enero de 1986), Madrid 1987, pp. 25-30; TED'A, *El Fòrum / El Foro / The Forum*, Quaderns de Difusió 3, Tarragona 1989; J. Ruiz de Arbulo, "El foro de la colonia", *Cypsela*, VIII (1990), pp. 119-138; *Idem*, "Els edificis públics de Tarragona", *Dossier: Tàrraco: un patrimoni*, Kesse, 28 (abril de 1999), pp. 13-20; J.-V.M. Arbeloa i Rigau, "Prospeccions i excavacions arqueològiques", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 12 (1990), pp. 241-243 i 253; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 38-39 i 48; X. Dupré, X. Aquilué, J. Massó i J. Ruiz de Arbulo, *Tarraco. Guia Arqueològica*, El Mèdol, Tarragona 1991, pp. 48-52 i 56; *Idem*, *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Tàrraco*, El Mèdol, Tarragona 1999, pp. 59-71; M.A. Elvira, *Teatros, anfiteatros y circos romanos*, Cuadernos de Arte Español, núm. 16, Madrid 1991; R. Mar, M. Roca i J. Ruiz de Arbulo, "El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente", *Teatros romanos de Hispania. Cuadernos de Arquitectura Romana*, S.F. Ramallo Asensio i F. Santiuste de Pablos (coords.), vol. 2, Múrcia 1993, pp. 11-23; AA.VV., *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana* (Campanyes 1982-1989), Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona 1993, pp. 247 i 251; X. Dupré, *Tarraco*, Cuadernos de Arte Español, núm. 89, Madrid 1993; M. Güell, J. Diloli i Ll. Piñol, "Noves aportacions al coneixement de la Tàrraco tardo-republicana: el carrer Lleida, 27", *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, pp. 107-113; M. Güell i Ll. Piñol, "El carrer Lleida 27. Noves dades per l'estudi de la Tàrraco tardo-republicana", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993), vol. 1, Tarragona 1994, pp. 184-185; AA.VV., "Tarragona", *Hispana Epigraphica*, 5 (1995), pp. 232-233 (núm. 766); C. Ruestes, *L'espai públic a les ciutats romanes del conventus tarraconensis: els fòrums*, vol. I, Bellaterra 1997 (Treball de Recerca inèdit), pp. 218-256; R. Gabriel, "El fòrum de la colònia de Tàrraco. Proposta per a la seva delimitació", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 19-20 (1997-98), pp. 137-151; C. Salom, *El Fòrum de la Colònia*, Guia del Museu d'Història de Tarragona, 2, Tarragona 1998; I. Arrayás, *Tarraco. Una aproximació històrico-arqueològica*, Bellaterra 1999 (Treball de Doctorat), pp. 125-126, 136-141 i 150-152; R. Mar, J. Massó, M. Pascual, L. Rego, J. Ruiz de Arbulo i C. Salom, *Tàrraco. Els monuments romans de Tarragona*, Edicions 62, Tarragona 1999; J.M. Macias, "L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del fòrum de la ciutat", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana* (Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999), J. Ruiz de Arbulo (eds.), Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona 2000, pp. 83-106; M. Díaz i J.M. Macias, "Excavacions arqueològiques en el solar núm. 36 del carrer del Gasòmetre", *ibidem*, pp. 107-110.

⁵²⁰ El governador de la *Hispania Citerior Tarraconensis*, com a governador d'una província imperial, fou un legat d'August (*legatus Augusti propraetore*) i, concretament, va ostentar el títol oficial de *legatus Augusti propraetore Hispaniae citerioris*, que mantingué fins al Baix Imperi, moment en el qual va començar a ser anomenat *praeses* i *consularis*. L'ostentació d'aquest càrrec suposava un enorme prestigi i era

Hist. rom. LIII, 12, 5), consolidant-se la ciutat com a capital provincial.

Segons **Estrabó** i **Mela**, la ciutat era idònia com a centre administratiu de la *Hispania Citerior* i contava amb un nombre d'habitants no inferior al de *Carthago Nova* (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 7; **Mela**, *Chorogr.* II, 90), habitants que, tal i com es desprèn de les paraules de **Florus**, gaudiren d'una excel·lent reputació i prestigi arreu de l'Imperi («*populum uides, o hospes et amice, probum, frugi, quietum, tarde[m] quidem, sed iudicio hospitalem*») (**Florus**, *Vergilius orator an poeta* II, 7)⁵²¹.

Gràcies a les fonts literàries antigues, sabem que, els anys 26-25 a.C., el mateix *princeps*, que comandava directament les nombroses forces romanes mobilitzades a *Hispania*, la *legio I*, la *legio II Augusta*, la *legio IV Macedonica*, la *legio V Alaudae*, la *legio VI Victrix*, la *legio IX Hispana* i la *legio X Gemina*⁵²², estigué a *Tarraco* recuperant-se d'una malaltia que l'obligà a abandonar el camp de batalla de les Guerres Càntabres (**Horaci**, *Odes* III, 14; **Suetoni**, *Aug.* 81; **Dió Cassi**, *Hist. rom.* LIII, 25, 6-7)⁵²³. Així doncs, des de *Tarraco*,

considerat, gairebé sempre, com el punt culminat d'un *cursus honorum*, doncs després només es podia aspirar a un segon consolat, com a càrrec més alt. Per aquesta raó, els emperadors, els únics amb la potestat de nomenar els governadors i de jutjar la seva gestió al front de les províncies, van promoure com a governadors de la *Hispania Citerior Tarraconensis* a senadors d'origen italià que havien destacat per la seva filiació patrícia i per un ràpid ascens al consolat. Els governadors provincials durant l'època imperial continuaren en possessió de l'*imperium*, el poder que els atorgava la màxima *auctoritas* en qüestions civils i militars, tot i que en la pràctica, l'exercici directe estigués en mans de magistrats subalterns i de funcionaris, com, en el cas de la província imperial de la *Hispania Tarraconensis*, del *legatus iuridici*, que assistia al governador en l'administració de la província, del *procurator*, que s'encarregava de les finances de la província, o del *princeps officii*, que dirigia l'equip del governador reclutat entre les legions estacionades a la província. Entre el 27 a.C. i el 284 d.C., és a dir, el període d'August a *Carus*, es coneixen un total de quaranta-dos governadors. A l'epigrafia de *Tarraco* apareixen documentats els següents (RIT, Índex 5/a i 5/b, pp. 499-501): *Marcus Licinius Crassus Frugi*, aproximadament del 13 al 10 a.C. (RIT 131); *Lucius Novius Rufus*, probablement del 192 al 197 d.C. (RIT 143); *Tiberius Claudius Candidus*, del 197 al 199 d.C. (RIT 130); *Titus Flavius Titianus*, cap al 199-202 o 205-208 d.C. (RIT 34 i 135); *Marcus Maecius Probus*, vers el 199-202 o 205-208 d.C., que va morir a *Tarraco* (RIT 142); *Quintus Hedius Rufus Lollianus Gentianus*, cap al 202-205 d.C. (RIT 139 i 140); *Quintus Atrius Clonius*, entre el 222 i el 235 d.C. (RIT 128); *Lucius Domitius Gallicanus Papinianus*, vers el 241-244 d.C. (RIT 132); *Marcus Aurelius Valentinianus*, l'any 283 d.C. (RIT 89 i 90); i dos més *ignoti* (RIT 150 i 151). Veure: J.J. Sayas, "La administración en el Alto Imperio", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Càtedra, Madrid 1978, pp. 366-371; P. Garnsey i R. Saller, *El Imperio Romano. Economía, sociedad y cultura*, Barcelona 1990, pp. 34-39; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 55-59; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 63-65; E. Frézouls, "Domitien et les gouverneurs de province", *Les Années Domitien. Colloque organisé à l'université de Toulouse-Le Mirail par J.-M. Paillet et R. Sablayrolles (12, 13 et 14 octobre 1992)*, Pallas 40 (1994), pp. 301-328.

⁵²¹ S'han realitzat diversos càlculs per a determinar el nombre d'habitants de la *Tarraco* imperial, però els resultats són del tot hipotètics, doncs, tal i com, ens diu **M. Tarradell**, no hi ha elements suficients ni tan sols per a intentar un càlcul aproximat. **G. Alföldy** considera massa elevada la xifra de quaranta mil habitants que va donar **A. Schulten**, doncs correspon amb la població que tenia Tarragona l'any 1970 i, per tant, sembla bastant inviable. Tampoc accepta la xifra de setze mil habitants que resulta de l'aplicació del multiplicador demogràfic de quatre-cents habitants per hectàrea, l'utilitzat per **A. Balil** a *Barcino*, i de considerar que només es dedicaren a zona d'habitació trenta o quaranta hectàrees d'un total de seixanta, doncs, encara que sembli una xifra elevada si la comparem amb les dotze hectàrees i els tres mil cinc-cents habitants de *Barcino*, resulta baixa en comparació amb el nombre d'habitants calculat a altres ciutats de l'Imperi de la mateixa categoria. **Alföldy**, sense comptar amb cap dada empírica que ho corrobori, pensa que la *Tarraco* d'època imperial tindria una població que oscil·laria entre els vint mil i els trenta mil habitants, coincidint, *grosso modo*, amb l'opinió de **J.M. Recansens**, que suposa una població per a la colònia no superior als trenta mil habitants. Les inscripcions de *Tarraco* i dels seus voltants ens han permès conèixer mil cent cinquanta habitants pel seu nom propi, mil cinquanta dels quals van viure entre els ss. I i III d.C. Si exceptuem als *flamines provinciae* honorats a *Tarraco* i als alts funcionaris, que només estigueren a la ciutat temporalment, la xifra es redueix a nou-cents noms, obtenint-se, per tant, una mitjana de noranta o cent noms per generació, és a dir, menys de l'1 % de la població compresa en un període de trenta anys. Més recentment, **S.J. Keay** ha afirmat que el nucli urbà de *Tarraco* va poder tenir entre nou mil cinc-cents noranta i quinze mil cent vint habitants, a partir dels càlculs de **F.A. Hassan** per a les ciutats romanes. Veure: A. Balil, *Colonia Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino*, Editorial Barcino, Madrid 1964, p. 91; M. Tarradell, "L'extensió urbana de Tàrraco, comparada", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 113-120 (1971-72), pp. 93-101; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 69; J.M. Recansens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Barcelona 1966, p. 132; J.M. Carreté, S.J. Keay i M. Millett, *A Roma Provincial Capital ant its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Number Fifteen, Oxford 1995, p. 278; F.A. Hassan, *Demographic archaeology*, Londres 1981; R. Cortés, "L'equipament urbà de Tàrraco", *Universitas Tarraconensis*, VI (1983-84), p. 108. Sobre la demografia a *Hispania* en general podeu consultar: AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 222-228.

⁵²² R. Syme, "The conquest of North-West Spain", *Legio VII Gemina*, Lleó 1970, p. 104; R. Teja, J.M. Blázquez, J.M. Roldán Hervás i J. Mangas, "Las guerras cántabras", *Cuadernos de Historia* 16, núm. 58, Madrid 1985, pp. 10-11.

⁵²³ Les fonts literàries ens permeten saber que, en efecte, el *princeps*, per motius de salut, es va veure obligat a abandonar la direcció de la campanya militar contra els càntabres i asturs i que es va retirar a *Tarraco*, on va guardar convalescència i rebé les atencions de l'afamat metge Antoni Musa, el qual, concretament, li va aplicar un tractament basat en banys freds, que resultà molt efectiu (**Horaci**, *Odes* III, 14 i *Epist.* I, 15; **Suetoni**, *Aug.* 59 i 81; **Tàcit**, *Ann.* IV, 24; **Plini**, *N.H.* V, 16, XXV, 38 i XXIX, 5 i 39; **Florus**, *Epit.* II, 33, 51; **Dió Cassi**, *Hist. rom.* LIII, 25, 6-7 i 30). Veure: E. Gozalbes Cravioto, "Los baños y la curación de Octavio Augusto en Tarraco", *Termalismo Antiguo. Actas del I Congreso Peninsular (Arnedillo, La Rioja, 3-5 octubre 1996)*, M.J. Peréx Agorreta (ed.), UNED-Casa de Velázquez, Madrid 1997, pp. 241-245. Sobre el viatge d'August a la Península Ibèrica de l'any 26-25 a.C. i la seva estada a *Tarraco* consultar també: R. Étienne, "Le voyage transpyrénéen d'Auguste en 26-25 a.C.", *Annales du Midi*, LXIV (1952), pp. 5-14. Però hem de dir que aquesta no va ser la primera visita d'August a terres hispàniques, doncs les fonts literàries ens informen de com l'any 45 a.C., en el moment final del conflicte que va

August va dirigir sense problemes el seu immens Imperi, convertint-se la ciutat en el segon centre de poder polític després de l'*Urbs*, Roma. A *Tarraco* rebé les notícies procedents de Roma i de l'evolució de les Guerres Càntabres, començà, l'any 26-25 a.C., els seus vuitè i novè consolats (Suetoni, *Aug.* 26, 3) i donà audiència a diverses delegacions enviades per altres estats, com una de la ciutat de *Mitelene*, altre del rei dels parts i també una procedent de l'Índia, que, possiblement, no foren les úniques (Sèneca, *Controv.* X, *praef.* 14; Horaci, *Odes* III, 14; Florus, *Epit.* II, 33; Dió Cassi, *Hist. rom.* LIII, 25, 6-7; Orosi, *Hist. adv. pag.* VI, 21, 19-20). Durant la seva estada a *Tarraco*, la ciutat li dedicà un altar, segons ens diu el retòric Quintilià («*Et Augustus, nuntiantibus Terraconensibus palmam in ara eius enatam, "Apparet, inquit, quam saepe accendatis"*») (Quintilià, *Inst. orat.* VI, 3, 77), que apareix representat de manera simbòlica a les monedes tarraconenses de l'època de Tiberi⁵²⁴ i que constitueix la primera prova empírica de la presència del culte imperial a *Tarraco*⁵²⁵ (Fig.

enfrentar a cesarians i a pompeians, el jove Octavi va viatjar a *Calpia*, a la *Hispania Ulterior*, i va visitar *Carthago Nova* en companyia de Cèsar. Darrerament, ha sortit un article que aborda els problemes històrics existents entorn a aquesta primera visita del futur emperador August a la Península Ibèrica: L.A. Curchin, "Octavius in Spain (45 B.C.)", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 152-157.

⁵²⁴ L'altar que apareix a les emissions de *Tarraco* de l'època de Tiberi seria la representació d'aquell al qual es refereix Quintilià (*Inst. Orat.* VI, 3, 77) i que fou dedicat pels tarraconenses a August. Hem de ressaltar, seguint a R. Étienne, el simbolisme i el missatge dinàstic que n'hi ha darrera de les representacions d'aquest altar del qual neix una palmera, doncs la palmera és el símbol de la victòria de Cèsar a Munda l'any 45 a.C. i també és l'arbre d'Apol·lo, el déu protector d'August. Aquestes monedes amb *ara* coronada per una palmera i acompanyada de la inscripció «*C(olonia) U(rbs) T(riumphalis) T(arraconensis)*» al revers, presentaven al seu anvers un cap radiat d'August i la llegenda «*Divus Augustus Pater*». Veure: J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 138-140; R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, París 1974, pp. 365-378 (especialment les pàgines 376-378); A. Montenegro, "Augusto en Hispania", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Càtedra, Madrid 1978, pp. 258-261; L. Villarronga, *Numismática Antigua de Hispania. Iniciación a su estudio*, Barcelona 1979, pp. 273-274; M. Beltrán i F. Beltrán, "Numismática hispanorromana de la Tarraconense", *Numisma*, 162-164 (1980), pp. 55-56; A. Beltrán, "La significación de los tipos de las monedas antiguas de España y especialmente los referentes a monumentos arquitectónicos y escultóricos", *ibidem*, pp. 137 i 149; D. Fishwick, "The altar of Augustus and the municipal cult of Tarraco", *Madriider Mitteilungen*, 23 (1982), pp. 223-233; V. Bejarano, "Tarragona en la literatura latina", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-1983), pp. 283 i 290; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 38; J. Benages, "Les monedes de Tarragona (Addenda Primera)", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 16 (1994), pp. 41-42; J. Gimeno, "Plinio, *Nat. Hist.* III, 3, 21: reflexiones acerca de la capitalidad de Hispania Citerior", *Latomus*, 53 (1994), pp. 39-79; P.P. Ripollès, "Augusto: las cecas hispanas", *I Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en temps d'August (Barcelona, 13-14 de novembre del 1997)*, Barcelona 1997, pp. 21-38; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, I, *Història de Catalunya*, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, p. 332.

⁵²⁵ La religió romana oficial estava basada, utilitzant les paraules de J. Mangas, en «*el conjunto de creencias y prácticas culturales en honor de los dioses oficiales o privados de los romano-italicos por oposición a los dioses que recibían culto en la Península prerromana y a aquellos otros que, partiendo de santuarios orientales, se terminaron extendiendo incluso por el occidente del Imperio*» (p. 615). La seva expansió pels territoris hispànics, segons Mangas, fou producte, en moltes ocasions, de la semblança en quan a funcionalitat, d'aquests déus amb divinitats o creences pre-romanes. La religió romana oficial i, més concretament, el culte imperial, esdevingué un suport fonamental de la política. En aquest sentit, cal recordar que a les societats antigues és difícil diferenciar entre la política i la religió, doncs són dues esferes estretament relacionades. És per això que a Roma els càrrecs religiosos estaven inclosos dins el *cursum honorum*, i en moltes ocasions constituïen la meta d'una carrera política. Per tant, aquestes institucions rituals reflectien les relacions de poder que es donaven dins la població i justificaven l'ordre existent. En paraules de K. Hopkins, «*Aún en las sociedades modernas y relativamente no religiosas, estas categorías (la política i la religió) se presentan a menudo entrelazadas (por ejemplo, en las ceremonias que conmemoran a los muertos en guerra o en la toma de poder de nuevos jefes de Estado). Pero en la Roma clásica, la religión y la política a menudo se superponían y se fundían*» (p. 250). Al respecte, va jugar un paper fonamental el culte imperial que es fonamentava en el culte a l'emperador viu o divinitzat, així com a la resta de membres de la família imperial, al *Genius* i al *Numen* de l'emperador, a les virtuts imperials i als déus augustus. S'ha discutit molt sobre el seu origen, si egipci o hispànic. R. Étienne és un dels principals defensors de l'origen hispànic d'aquest culte, que tindria els seus fonaments en les relacions clientelars que s'establiren al llarg del procés de conquesta de les *Hispaniae*. En efecte, segons Étienne les arrels del culte imperial no es troben a l'Orient, sinó a la mateixa mentalitat religiosa dels hispànics, doncs tant les institucions ibèriques de la *devotio* i de la *fides*, com l'hospitalitat cèltica, haurien establert els fonaments per aquest culte. Una bona mostra d'aquesta mentalitat indígena la trobariem en la consagració d'indígenes a generals púnics i, posteriorment, romans, així com en l'acceptació del patronat sobre individus i col·lectivitats públiques. En opinió de l'autor francès, l'ambaixada de *Mitelene* que va visitar *Tarraco* durant l'estada d'August a la ciutat i li va anunciar que havia estat nomenat déu vivent, un costum egipci molt estès pel món hel·lenístic des de la mort d'Alexandre Magne, i que se li havia instaurat culte, fou simplement «*une occasion et non pas une cause du culte*» imperial, com l'estímul que va «*crystallisé brusquement les sentiments diffus des Tarraconais*», que va permetre «*une prise de conscience plus nette des sentiments de dévotion, d'enthousiame qu'Auguste avait su faire naître chez eux*», fonamentada sobre «*des habitudes ancestrales*». Això es plasmava en el fet que la «*première manifestation organique de ce culte en Espagne reste l'érection de l'autel de Tarragone*» (p. 367) (Quintilià, *Inst. Orat.* VI, 3, 77). August, fill adoptiu del divinitzat Juli Cèsar, davant aquests fets, actuà, com era habitual en ell, de manera intel·ligent i ambigua, ja que sempre rebutjà oficialment aquest culte i només va admetre la unió del seu *Genius* o *Numen*, personificacions divines de les virtuts humanes venerades pels romans, amb la *Dea Roma*, com aglutinant dels pobles sotmesos. D'aquesta manera, aconseguí presentant-se davant els romans, formats sota els austers principis republicans, com un ciutadà més, com el *princeps*, el *primus inter pares*. El temps faria que aquests matisos desapareguessin i quan August va morir, l'any 14 d.C., fou divinitzat oficialment i els seus successors, exceptuant a Tiberi, foren nomenats déus. D'aquesta manera, el culte imperial esdevingué el principal suport de la política, doncs, d'una banda, es rendia culte al propi Estat, és a dir, a la *Dea Roma*, i, d'altra, al seu governant, l'emperador. Sens dubte, una de les qüestions més

21).

August va visitar per segona vegada la capital de la *Citerior* en el marc de la seva visita a les províncies occidentals de l'Imperi els anys 16-13 a.C., moment en què s'establiren els límits definitius de les províncies, amb l'adscripció de les regions del nord-oest peninsular recentment conquerides i d'importants sectors miners de la meseta sud, completant-se les disposicions de la reorganització provincial de l'any 27 a.C.⁵²⁶.

Com ja hem assenyalat, la teoria tradicional defensava que *Carthago Nova* fou la capital de la *Hispania Citerior* al llarg del període tardo-republicà i considerava que la capitalitat de *Tarraco*, dins la reforma provincial augustiana, tingué el seu origen a la primera estada d'August a la ciutat, entre els anys 27 i 25 a.C., moment en el qual es convertí en el segon centre polític de l'Imperi després de Roma.

Nosaltres, com ja hem exposat, creiem més adient considerar, a partir de les dades que ens aporten les fonts literàries antigues, que *Tarraco*, la base d'operacions més important dels romans a *Hispania* durant la II Guerra Púnica i en posteriors conflictes tardo-republicans, fou l'autèntic "centre político-administratiu" (no la "capital", com afirma **J. Ruiz de Arbulo**) de la *provincia Hispania Citerior* a llarg de l'època tardo-republicana, tot i que mantenint un cert equilibri amb l'altre gran nucli del Llevant peninsular, *Carthago Nova* (**Polibi**, *Hist.* X, 34; **Titus Livi**, *Ab Urb.* XXII, 19; XXVI, 19, 12-14; XXVI, 51, 10-11; i XL, 39, 3-4; **Cèsar**, *B.C.* II, 21)⁵²⁷.

Les evidències aportades per les fonts literàries que ens parlen obertament de la capitalitat de *Tarraco* són tardanes i apareixen en plena època imperial. **Plini** parla de província *Tarraconensis* («*mox a fine Murgitano citerior eademque Tarraconensis ad Pyrenaei iuga (...) Tarraconensis autem, adfixa Pyrenaeo totoque eius a latere decurrens et simul ad Gallicum oceanum Hiberico a mari transversa se pandens*») (**Plini**, *N.H.* III, 2, 6), a l'igual que **Pomponi Mela** («*Tribus autem est distincta nominibus, parsque eius*

interessants sobre culte imperial és quina fou la seva finalitat i les causes de la seva gran difusió. Com hem vist, la religió servia per a legitimar l'ordre existent. En aquest sentit, **K. Hopkins** apunta que dins un món unificat entorn a la Mediterrània i a la figura d'un sol individu, en aquest cas l'emperador, al qual la immensa majoria de la gent no veuria mai, la necessitat de legitimar el poder entraria dins l'esfera de la religió, i aquest s'associaria a la divinitat. Segons **Hopkins**, el poder polític i la legitimitat no només es recolzen en impostos i en exèrcits, sinó també sobre les concepcions religioses i les creences dels homes. Igualment, ens diu que l'estreta associació de l'emperador amb la divinitat, els ritus sagrats que es realitzen en el seu honor, la retòrica laudatòria i la similitud dels atributs de la divinitat i de l'emperador (com l'omnisciència, la justícia i l'omnipresència), tot això, té com a origen la creença de que l'emperador, a l'igual que el déu, representa l'ordre moral, i de que l'emperador, com el millor dels homes, es situa entre els homes ordinaris i els déus. La fusió de déu i d'emperador reflectia la coalició de l'ordre moral i de l'ordre polític. El culte a l'emperador proporcionava a la població de l'Imperi la seva creença a pertànyer a un ordre polític únic i a la vegada establia la posició que cadascun ocupava dins aquest. Per tant, era també una forma de que l'élite de cada ciutat es mantingués com a tal dins el seu *status* privilegiat i ostentara el poder polític legítimament. Aquest culte a partir de la mort d'August s'estengué a nivell municipal, però no seria fins a l'època flàvia, concretament de Vespasià, quan s'imposaria a nivell provincial a *Hispania*. Els llocs on s'han trobat manifestacions pertanyents al culte imperial a la Península Ibèrica corresponen a les ciutats de les àrees més romanitzades. Les capitals de província i de *conuentus*, així com les ciutats privilegiades del Llevant i del sud de la península, són les que han proporcionat un major nombre de documents. Això ens indica que el culte a l'emperador, en les seves diverses formes, tingué una major acceptació a les àrees més intensament romanitzades. Veure: A. Grénier, "Numen. Observations sur l'un des éléments primordiaux de la religion romaine", *Latomus*, 6 (1947), pp. 297-308; R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 126, 130, 143, 367 i 401; J.M. Blázquez, "Propaganda dinástica y culto imperial en las acuñaciones de Hispania", *Numisma* XXII-XXIV, 120-131 (1974), pp. 311-329; A. Montenegro, "Problemas y nuevas perspectivas en el estudio de la Hispania de Vespasiano", *Hispania Antiqua*, V (1975), p. 77; J. Mangas, "Religiones romanas y orientales", *Historia de España Antigua II. Hispania Romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 615-617, 625-626; K. Hopkins, *Conquistadores y esclavos*, Barcelona 1981, pp. 232-234, 242-244, 250 i 279; P. Garnsey i R. Saller, *El Imperio Romano. Economía, sociedad y cultura*, Barcelona 1990, pp. 193-208 (especialment pàgines 193 i 196-197); J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 214-219; P. Le Roux, "Le culte impérial dans les provinces occidentales: évolution d'Auguste à Domitien", *Les Années Domitien. Colloque organisé à l'université de Toulouse-Le Mirail par J.-M. Pailler et R. Sablayrolles*, 12, 13 et 14 octobre 1992, *Pallas* 40 (1994), pp. 397-411; M. Bendala, "La Paz Augustea y la Romanización", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 127-137.

⁵²⁶ A. Montenegro, "Augusto en Hispania", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 264-266. **J.-M. Roddaz** situa en aquest moment, anys 16-13 a.C., la divisió d'*Hispania* en tres províncies, en contra de l'opinió majoritària que data la reorganització provincial vers l'any 27 a.C. Veure: J.M. Roddaz, "Agrípa y la Península Ibérica", *Anas*, 6 (1993), pp. 123-124.

⁵²⁷ J. Ruiz de Arbulo, "Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior republicana", *Miscel·lània Arqueològica a J.M. Recasens*, Tarragona 1992, pp. 115-130; *Idem*, "Tarraco, escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II a.C.-II d.C.)", *Empúries*, 51 (1999), pp. 31-61.

Tarraconensis, pars Baetica, pars Lusitania uocatur. Tarraconensis, altero capite Gallias altero Baeticam Lusitaniamque contingens, mari latera obicit Nostro qua meridiem, qua septentrionem spectat oceano) (Mela, *Chorogr.* II, 87), i **Tàcit** menciona com una assemblea d'hispanics, un any després de la mort d'August (14 d.C.), sol·licità al nou emperador Tiberi l'autorització per a construir a *Tarraco* un temple en honor del recentment divinitzat August, un edifici amb un clar caràcter provincial que apareix representat a les monedes de la ciutat («*Templum ut in colonia Tarraconensi strueretur Augusto petentibus Hispanis permissum, datumque in omnis prouincias exemplum*») (**Tàcit**, *Ann.* I, 78) (**Fig. 21**)⁵²⁸.

La prova definitiva de la capitalitat de *Tarraco* no la trobarem fins a l'època flàvia quan la ciutat passi a ser la seu del *concilium prouinciae*, l'assemblea de delegats de les principals ciutats de la província, agrupades per *conuentus*, que es reunien a la ciutat per a celebrar les cerimònies anuals del culte imperial. A més, les inscripcions epigràfiques relacionades amb l'aparell de govern de la província no s'han documentat fins a una època imperial ja avançada.

En aquest sentit, hem de considerar l'opinió de **J. Gimeno**, que incideix en l'existència al llarg del període tardo-republicà d'una forta dualitat/rivalitat *Tarraco-Carthago Nova*, sense que cap de les dues ciutats aconseguís imposar la seva preeminència, i retarda fins a l'època flàvia el moment en el qual *Tarraco* es converteix en l'autèntica capital de la província, després de desvirtuar totes les referències escrites que ens podrien remetre a l'època augustiana i considerant com a primera notícia vàlida respecte a la capitalitat de *Tarraco* la famosa frase de **Plini** «*colonia Tarracon, Scipionum opus, sicut Carthago poenorum*» (**Plini**, *H.N.* III, 3, 21), d'època flàvia, moment en què es documenten les primeres inscripcions que denoten l'activitat del *concilium prouinciae Hispaniae citerioris* (70 d.C.)⁵²⁹ i en el qual es va produir la construcció del gran complex provincial a la Part Alta de la ciutat⁵³⁰.

Segons **Gimeno**, la veritable necessitat d'una capital provincial es va gestar al llarg de l'època julio-clàudia i no seria fins al període dels emperadors flavis quan la dicotomia *Tarraco-Carthago Nova*, que es va perllongar al llarg de tot el període tardo-republicà, es resolgué a favor de *Tarraco* «*PORQUE es obra de los Escipiones, mientras que Carthago Noua, con toda su importancia geográfica, históricamente tiene la traba de serlo de los*

⁵²⁸ Les monedes de la ciutat es van fer ressò de la construcció d'aquest temple prova definitiva de la consolidació de la religió estatal i de la deïficació d'August a *Tarraco* ja des dels inicis del s. I d.C. A l'anvers, apareix una representació de l'estàtua de culte del diví August acompanyada de la llegenda «*Augusto Deo*» i, al revers, una imatge simbòlica del temple que es troba rodejada per les paraules «*Aeternitas Augustae*» i sobre la qual apareixen les sigles «*C.V.T.T.*», amb les quals s'abreuja el nom de la colònia. Es tracta d'un temple octàstil i díptic, amb columnes de bases àtiques i capitells compostos, un frontó amb clipeu decorat i acróteres en forma de palmera, i un *podium* format, excepcionalment, per tres esglaons i estilobat, però amb l'habitual escala d'accés típica dels temples romans. Veure: A. Beltrán, "Los monumentos en las monedas hispano-romanas", *Archivo Español de Arqueología*, 26 (1953), pp. 39-66; R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, París 1974, pp. 406-414; L. Villaronga, *Numismática Antigua de Hispania. Iniciación a su estudio*, Barcelona 1979, pp. 273-274; M. Beltrán i F. Beltrán, "Numismática hispanorromana de la Tarraconense", *Numisma*, 162-164 (1980), pp. 55-56; A. Beltrán, "La significación de los tipos de las monedas antiguas de España y especialmente los referentes a monumentos arquitectónicos y escultóricos", *ibidem*, pp. 137 i 149; V. Bejarano, "Tarragona en la literatura latina", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), p. 282; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 59-60; J. Benages, "Les monedes de Tarragona (Addenda Primera)", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 16 (1994), pp. 41-42; P.P. Ripollès, "Augusto: las cecas hispanas", *I Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en temps d'August (Barcelona, 13-14 de novembre del 1997)*, Barcelona 1997, pp. 21-38; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, I, *Història de Catalunya*, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, p. 332; D. Fishwick, "The 'Temple of Augustus' at Tarraco", *Latomus*, 58 (1999), pp. 121-138. D'altra banda, **J. Gimeno** presenta una opinió diferent a la major part de la investigació que té en consideració la cita de **Tàcit** (*Ann.* I, 78) i, en conseqüència, defensa que el temple d'August fou bastit en època de Tiberi, constituint un clar indicador de la consolidació del culte a l'emperador i de la capitalitat de *Tarraco*, que com a ciutat més important de la província es converteix en el principal centre del culte imperial. **Gimeno**, per contra, desestima els testimonis que ens ofereix **Tàcit** i la numismàtica i afirma que no seria fins a l'època flàvia quan *Tarraco* es convertís en la capital de la *Hispania Citerior Tarraconensis* i en el centre de culte imperial més important de la província, moment en el qual l'epigrafia detecta l'inici de l'activitat del *concilium prouinciae* (RIT 252). Veure: J. Gimeno, "Plinio, *Nat. Hist.* III, 3, 21: reflexiones acerca de la capitalidad de Hispania Citerior", *Latomus*, 53 (1994), pp. 39-79.

⁵²⁹ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 60.

⁵³⁰ J. Gimeno, "Plinio, *Nat. Hist.* III, 3, 21: reflexiones acerca de la capitalidad de Hispania Citerior", *Latomus*, 53 (1994), pp. 39-79.

púnics. De la misma manera, Tarraco había obtenido el culto imperial demostrando su vinculación al significado simbólico de la figura de Augusto en relación con las guerras cántabras». **Gimeno** també ressalta el fet que *Carthago Nova* va continuar jugant un paper preeminent al llarg de l'època imperial i la prova més evident seria la «división provincial de Diocleciano, en que el *Conuentus Carthaginensis* (d'enormes dimensions) pasa a ser una provincia más»⁵³¹.

En definitiva, aquest autor conclou que la dualitat *Tarraco-Carthago Nova* mai es va superar i que *Tarraco* només assolí la capitalitat de la província en temps dels flavis per haver estat fundada, tal i com expressa la frase de **Plini**, pels Escipions, fet que la dotava d'una categoria històrica i moral superior, que la feia hereva d'un prestigiós passat, i més en un moment en el qual tot allò relacionat amb els Escipions i les Guerres Púniques va adquirir un simbolisme especial, en relació amb la consolidació del culte imperial, sorgit en època augustiana i en el qual la ciutat de *Tarraco* va jugar un paper decisiu convertint-se en un dels seus principals centres difusors⁵³².

Nosaltres no coincidim amb la hipòtesi proposada per **Gimeno**, com s'ha pogut comprovar, doncs creiem que *Tarraco*, tal i com indiquen les fonts literàries i numismàtiques, es consolidà com a capital de la província en època d'August, però sí que presenta algunes idees que ens semblen molt significatives, concretament, el fet que contempli, d'una banda, l'existència d'una dicotomia *Tarraco-Carthago Nova* i, d'altra banda, la inexistència d'una capital provincial pròpiament dita durant el període tardo-republicà. Tot i això, segons el nostre parer, en aquest equilibri entre *Tarraco* i *Carthago Nova* sempre existiria una preeminència de la primera, el principal centre romà a la Península Ibèrica des del mateix any 218 a.C., respecte a la segona, tal i com indiquen alguns testimonis literaris (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXII, 19; XXVI, 19, 12-14; XXVI, 51, 10-11; **Polibi**, *Hist.* X, 34; **Cèsar**, *B.C.* II, 21), que s'acabaria de confirmar amb la seva elecció com a capital de la *Hispania Citerior* en el marc de la reorganització de l'administració provincial portada a terme per August.

Tarraco com a capital del conuentus iuridicus Tarraconensis.

La colònia de *Tarraco*, capital de la *Hispania Citerior*, que va comptar amb la presència d'un important nucli de ciutadans romans (i d'itàlics) organitzats en un *conuentus ciuium Romanorum* al llarg de tota l'època tardo-republicana, també es consolidà a principis de l'Imperi com a ciutat capçalera de *conuentus iuridicus*, del *conuentus iuridicus Tarraconensis* (**Plini**, *H.N.* III, 4, 23), que va tenir, probablement, com a seu la basílica ubicada dins el *forum* colonial de *Tarraco*, ja bastida en època augustiana (**Fig. 31**)⁵³³.

Hem de dir, que les tres províncies d'*Hispania*, segons les informacions transmeses per **Plini** al principi del llibre III de la seva *Naturalis Historia*, foren dividides en *conuentus iuridici* (**Fig. 30**), districtes judicials dels quals, donada la manca de dades, encara no s'ha pogut determinar el seu veritable significat històric (**Plini**, *N.H.* III, 4, 7-28)⁵³⁴. Tot i això, els

⁵³¹ J. Gimeno, "Plinio, *Nat. Hist.* III, 3, 21: reflexiones acerca de la capitalidad de Hispania Citerior", *Latomus*, 53 (1994), p. 79.

⁵³² A. Montenegro, "Augusto en Hispania", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 272-275.

⁵³³ R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, *La basílica de la colonia de Tarraco. Una nueva interpretación del llamado Foro Bajo de Tarragona*, Forum 3, Tarragona 1986, pp. 11-14 (també publicat a *Los foros romanos de las provincias occidentales (Valencia, 27-31 de enero de 1986)*, Madrid 1987, pp. 40-43); J. Ruiz de Arbulo, "El Foro de Tarraco", *Cypsela*, VIII (1990), pp. 128 i 137.

⁵³⁴ Les informacions transmeses per **Plini** sobre els *conuentus iuridici* són molt minses, tot i constituir la nostra principal font d'informació. L'autor no inclou dades significatives que ens permetin conèixer la natura històrica, la cronologia i les funcions (només fa referència expressa a la jurídica) dels *conuentus iuridici*, aspectes fonamentals per a conèixer la seva significació històrica. Pel cas concret de la *Hispania Citerior Tarraconensis*, **Plini** comenta que la província fou dividida en set *conuentus iuridici* que portaren el nom de la seva capital: *Carthaginensis*, *Tarraconensis*, *Caesaraugustanus*, *Cluniensis*, *Asturum*, *Lucensis* i *Bracarum* («*Nunc uniuersa prouincia diuiditur in conuentus VII, Carthaginensem, Tarraconensem, Caesaraugustanum, Cluniensem, Asturum, Lucensem, Bracarum*») (**Plini**, *H.N.* III, 4, 18).

podríem considerar, possiblement, com a districtes territorials de dimensions molt variades i funcions diverses (administratives, judicials, religioses, financeres, fiscals, militars i viàries) centralitzades en una capital judicial⁵³⁵. Altrament, s'ha de subratllar també el fet que **Plini** només ens parli de *conuentus iuridici* respecte als casos de les províncies hispàniques, d'*Iliria* (**Plini, N.H.** III, 21, 139-142) i d'*Asia* (**Plini, N.H.** V, 27, 95-126), la qual cosa ens planteja, en conseqüència, la difícil problemàtica d'explicar el perquè únicament aquestes *prouincia*e, i no la totalitat, foren dividides en *conuentus*⁵³⁶.

Tot i que la major part dels investigadors fixen actualment la configuració dels *conuentus* hispànics en època augustiana, hem de recordar que la qüestió resta encara del tot oberta, sobretot en el cas de la *Hispania Citerior Tarraconensis*, donada la problemàtica existent amb les diòcesis (**Estrabó, Geogr.** III, 4, 20), unes divisions de caire militar que amb la pacificació d'*Hispania*, segons la hipòtesi tradicional, van deixar pas als *conuentus iuridici* que prendrien la seva configuració definitiva entre els governs de Claudi i de Vespasià⁵³⁷.

⁵³⁵ E. Albertini, *Les divisions administratives de l'Espagne Romaine*, París 1923, p. 104 i 180; R. Étienne, *Le Culte Imperial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 177-195; J. Castro Nunes, "Os miliarios de Nerva na Gallacia", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 16 (1950), pp. 162-174; D. Estefania, "Notas para la delimitación de los conuentus jurídicos en España", *Zephyrus*, IX (1958), pp. 49-57; A. Prieto Arciniega, "Sobre los límites del 'Conuentus Cordubensis'", *Hispania Antiqua*, II (1972), pp. 125-133; M. Pastor Muñoz, "El culto imperial en el 'Conuentus Asturum'", *ibidem*, IV (1974), pp. 203-223; J.M. Roldán Hervás, *Hispania y el ejército romano*, Salamanca 1974, pp. 266 i ss.; M.D. Dopico, "Los conuentus iuridici. Origen, cronología y naturaleza histórica", *Gerión*, IV (1986), pp. 265-283; L. Sancho Rocher, "Los 'conuentus iuridici' en la Hispania romana", *Caesaraugusta*, 45-46 (1978), pp. 189-194; *Idem*, *El Conuento Jurídico Caesaraugustano*, Saragossa 1981, pp. 33-38; J.A. Pérez Almuera, "Una hipòtesi sobre el seu origen: els 'conuentus iuridici' romans", *L'Avenç*, 44 (1981), p. 38; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 180-184 i 198-202; M.L. Cortijo, *La administración territorial de la Bética romana*, Còrdova 1993, pp. 135-137; A. Cepas Palamea, "La organización administrativa del territorio de la Hispania romana", *Studia Historica* (Historia Antigua), 13-14 (1995-96), pp. 143-151.

⁵³⁶ **M.L. Cortijo Cerezo** assenyalava que totes aquestes províncies, molt diferents entre si, tenen en comú tot un seguit de característiques. Totes elles foren províncies primerenques que van ser annexionades quan Roma encara no tenia massa experiència administrativa. D'altra banda, posseïen un complex conglomerat ètnic que feia molt difícil la seva administració i ralentitzava els processos de cohesió, una diversitat ètnica que va influir en el desenvolupament urbà i, en conseqüència, va provocar l'existència de molts diversos graus d'urbanització a cadascuna d'aquestes províncies. Geogràficament, presentaven grans similituds, amb una topografia molt abrupta que dificultava les comunicacions i, per tant, la conquesta i el control. En opinió de **Cortejo Cerezo**, que recull les idees manifestades per **J.A. Pérez Almuera**, és la profunda heterogeneïtat d'aquestes províncies la que féu necessària la creació dels *conuentus iuridici*. **Pérez Almuera** resumeix el seu plantejament assenyalant que mentre en la major part de les províncies es crearen aparells jurídics estables sota la jurisdicció de la ciutat i del seu *territorium*, establint-se com a element bàsic de l'administració romana la relació ciutat-província, en altres, com és el cas de les províncies hispàniques, «per la dispersió de les ciutats o per trobar-se sense elles i els seus habitants en estadi gentilici, aquests tribunals abastiren tot un districte que fou el *conuentus iuridici*» (p. 38), que comptaria amb una ciutat capçalera, el nucli més important de la regió, on centralitzar tot l'aparell jurídic. Veure: J.A. Pérez Almuera, "Una hipòtesi sobre el seu origen: els 'conuentus iuridici' romans", *L'Avenç*, 44 (1981), pp. 36-38; M.L. Cortijo, *La administración territorial de la Bética romana*, Còrdova 1993, pp. 125-130 i 132.

⁵³⁷ Han estat diversos els autors que han tractat la problemàtica entorn a les diòcesis estrabonianes i la seva relació amb la creació dels *conuentus iuridici* de la *Citerior Tarraconensis*. Mentre que **G. García Herrero** els data entre el govern d'August i de Vespasià, **E. Albertini**, **A. Rodríguez Colmenero** i **M. Salinas de Frías** els situen en temps de Claudi o de Nerva basant-se fonamentalment en la sortida de les legions d'*Hispania*. D'altra banda, **R. Étienne**, **R.K. McElderry** i **F.J. Lomas** fixen la seva data d'aparició en època de Vespasià. **M.L. Cortijo Cerezo** divergeix d'aquestes propostes que tendeixen a situar l'aparició dels *conuentus iuridici* de la *Hispania Citerior* vers mitjans o segona meitat del s. I d.C. i considera que la seva instauració es produiria en època augustiana, en el mateix moment en què es crearen els *conuentus* a la Lusitània i a la Bètica, arribant a la mateixa conclusió que **L. Sancho Rocher**. En opinió de **Cortijo Cerezo**, les diòcesis tenien «un sentido estrictamente militar, no coincidiendo, pero tampoco estorbando, a otro tipo de divisiones como los conuentus iuridici, por lo que no creemos que la presencia de estas diòcesis deba interferir en la fecha que se asigne a la creación de los conuentus. Incluso hoy día, las regiones militares de nuestro país no coinciden necesariamente con las administrativas, y ése no es motivo para que estas últimas no puedan seguir desempeñando sus funciones» (p. 131). D'aquesta manera, l'autora desqualifica el principal argument esgrimit pels defensors de cronologies més tardanes al considerar incompatibles d'ambdues circumscripcions. D'altra banda, la troballa d'una nova *tabula hospitalis* en la qual es parla d'un *conuentus Arae Augustae* ja existent l'any 1 d.C., que ha estat publicada per **M.D. Dopico Caínzos**, sembla que permet acceptar la hipòtesi de que els *conuentus iuridici* de la *Citerior* aparegueren en temps d'August. Veure: E. Albertini, *Les divisions administratives de l'Espagne Romaine*, París 1923, pp. 55-66; N. Santos Yanguas, *El ejército romano y la romanización de los astures*, Oviedo 1981, pp. 81-86; F.J. Lomas, *Asturia prerromana y altoimperial*, Sevilla 1975, pp. 144-148; G. García Herrero, "Aproximación al estudio del *conuentus iuridicus carthaginiensis*", *Del conuentus carthaginiensis a la chora de Tudmir. Perspectivas de la historia de Murcia entre los siglos III-IV*, Universidad de Murcia, Murcia 1985, pp. 81-106 (especialment pàgina 86); A. Rodríguez Colmenero, *Augusto e Hispania. Conquista y organización del norte peninsular*, Universidad de Deusto, Bilbao 1979, p. 156; *Idem*, "La nueva tabula hospitalis de la civitas Lougeiorum. Problemática y contexto histórico", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 117 (1997), pp. 213-225; M. Salinas de Frías, *Conquista y romanización de Celtiberia*, Salamanca 1986, p. 158; R. Étienne, *Le Culte Imperial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974 (original de 1958), pp. 185-189; R.K. McElderry, "Vespasian's reconstruction of Spain. Addenda", *Journal of Roman Studies*, IX (1919), pp. 86-94 (especialment pàgines 86-89); L. Sancho Rocher, "Los 'conuentus iuridici' en la Hispania romana", *Caesaraugusta*, 45-46 (1978), pp. 171-194 (especialment pàgines 182-188); *Idem*, *El Conuento Jurídico Caesaraugustano*, Saragossa 1981, pp. 25-33; J.A. Pérez Almuera, "Una hipòtesi sobre el seu origen: els 'conuentus iuridici' romans", *L'Avenç*, 44 (1981), pp. 34-38; M.L. Cortijo Cerezo, *La administración territorial de la Bética romana*, Còrdova 1993, pp. 130-132 i 134; M.D. Dopico Caínzos, "Los conuentus iuridici. Origen, cronología y naturaleza histórica", *Gerión*, IV (1986), pp. 265-283

En opinió de **J.A. Pérez Almoguera**, que prefereix no entrar en precisions cronològiques, els *conuentus iuridici*, probablement, foren una conseqüència dels *conuentus ciuium Romanorum*, «motivada pel desenvolupament de la població romana que converteix quelcom, d'alguna manera esporàdic i passatger pel que fa a les seves funcions, en una institució fixa i determinada»⁵³⁸. En aquest sentit, hem d'assenyalar que *conuentus ciuium Romanorum* s'han constatat a territori hispànic des d'èpoques molt primerenques i sempre a futures capitals de *conuentus iuridici*, com és el cas de *Tarraco*. És lògic que aquests *conuentus ciuium Romanorum* apareguessin en els centres més importants, focus d'atracció de l'emigració romano-itàlica, impulsant el seu desenvolupament i ulterior elecció com a capitals conventuals. L'autor és conscient del fet que mentre els *conuentus ciuium Romanorum* foren un fenomen generalitzat arreu de l'Imperi, els *conuentus iuridici* es configuraren únicament a tres regions, *Hispania*, *Iliria* i *Asia*, com ja hem assenyalat més amunt, qüestió que soluciona apel·lant a les peculiars característiques que comparteixen les susdites províncies, que han estat perfectament desglossades per **M.L. Cortijo Cerezo**, autora que ha estudiat acuradament la problemàtica entorn als *conuentus iuridici* i que, en definitiva, destaca el significatiu paper que van tenir dins l'estructura administrativa romana basada en la gradació *ciuitas-provincia-Roma*, constituint unitats territorials intermèdies entre la ciutat i la província, plurifuncionals, que facilitaren les tasques administratives⁵³⁹.

Els *conuentus iuridici* van tenir més entitat en aquelles regions amb un menor desenvolupament de la *ciuitas*, la unitat bàsica de l'ordenament polític-administratiu romà, i mentre que els convents del nord-oest de la *Hispania Citerior* gaudiren d'una gran vitalitat, perfectament documentada, els de les parts més urbanitzades de la província gairebé no ens han deixat mostres de la seva activitat⁵⁴⁰. Sens dubte, és molt significatiu el fet que el *conuentus iuridicus Tarraconensis* sigui el menys documentat epigràficament d'entre els que integren la *Hispania Citerior*, quelcom que ens informa clarament de la inoperància d'aquesta circumscripció intermèdia en una zona dotada de tot un seguit de nuclis urbans perfectament organitzats i amb una intensa vida ciutadana⁵⁴¹.

Els límits precisos del *conuentus iuridicus Tarraconensis* són difícils de concretar, doncs no comptem amb referències explícites i detallades, però, *grosso modo*, gràcies a les informacions que dóna **Plini**, que ens indica els *populi* adscrits al *conuentus de Tarraco* («*Nunc per singulos conuentus reddentur insignia praeter supra dicta. Tarracone disceptant populi XLII, quorum celeberrimi ciuium Romanorum Dertosani, Bisgargitani; Latinorum Ausetani, Ceretani qui Iuliani cognominantur et qui Augustani, Edetani, Gerundenses, Iessonenses, Teari qui Iulienses; stipendiariorum Aquicaldenses, Aesonenses, Baeculonenses*») (**Plini**, *N.H.* III, 4, 23), es pot afirmar que delimitaven un territori comprés entre el riu Xúquer (antic *Sucro*) i els Pirineus catalans, restant fora la ciutat d'*Ilerda* que quedava inclosa dins la circumscripció del *conuentus iuridicus Caesaraugustanus*⁵⁴². En

(especialment pàgina 269); *Idem*, *La Tabula Lougeiorum. Estudios sobre la implantación romana en Hispania, Veleia*, Vitoria 1988; J.J. Sayas, "La administración en el Alto Imperio", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 316-317 i 351-354; D. Plácido, *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 182-192; G. Alföldy, "Hispania bajo los Flavios y los Antoninos", *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior, Ítaca. Annexos 1*, Barcelona 1998, p. 15; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, I, *Història de Catalunya*, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, p. 337.

⁵³⁸ J.A. Pérez Almoguera, "Una hipòtesi sobre el seu origen: els 'conuentus iuridici' romans", *L'Avenç*, 44 (1981), p. 36.

⁵³⁹ M.L. Cortijo Cerezo, *La administración territorial de la Bética romana*, Còrdova 1993, pp. 122-164; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 177-192; A. Prieto Arciniega, "L'espace social du pouvoir en Hispanie romaine", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C.)*, *Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 223-226.

⁵⁴⁰ J. Mangas, "Hispania Romana", *Historia de España*, M. Tuñón de Lara (dir.), vol. I, Barcelona 1980, p. 297.

⁵⁴¹ L. Sancho Rocher, *El Convento Jurídico Caesaraugustano*, Saragossa 1981, pp. 14-25; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, p. 183.

⁵⁴² E. Albertini, *Les divisions administratives de l'Espagne Romaine*, París 1923, pp. 96-99; L. Sancho Rocher, *El Convento Jurídico*

opinió de **J. Pons**, el límit occidental, el més difús, «*devia deixar a l'est Isona, la vall alta del Segre, Guissona i la conca baixa de l'Ebre, i a l'oest, Ilerda i les terres aragoneses. Devia doncs tractar-se d'una línia que s'iniciava al Pirineu i que creuava l'Ebre no més amunt de la seva confluència amb el Segre*»⁵⁴³ (**Fig. 32**).

Figura 32. Límits del conuentus iuridicus Tarraconensis.

4.3.2.- El nord-est de la Península Ibèrica durant l'etapa julio-clàudia.

Durant el període julio-claudi, es va continuar amb la política iniciada per August, centrada, fonamentalment, en la gradual supressió de l'organització militar a *Hispania*, la consolidació, difusió i regularització del culte imperial i la desaparició de les encunyacions monetàries locals⁵⁴⁴.

Caesaraugustano, Saragossa 1981, pp. 38-65 i 135; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 198-202 i 269-392.

⁵⁴³ J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 199-200.

⁵⁴⁴ A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 290-301; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, I, *Història de Catalunya*, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 333-334. Respecte a les encunyacions locals poden consultar diversos articles molt recents: P.P. Ripollès, "Augusto: las cecas hispanas", *II Curs d'Història Monetària d'Hispania (Barcelona, 13-14 de novembre de 1997)*, Barcelona 1997, pp. 21-38; M.M. Llorens, "Les emissions cíviques hispàniques com a font de coneixement de l'organització territorial durant el principat", *IV Curs d'Història Monetària d'Hispania (Barcelona, 23-24 de novembre del 2000)*, Barcelona 2000, pp. 109-125; T. Marot, "La pacificació d'Hispania i l'organització administrativa: la moneda en les capitals provincials (27 aC-c. 54 dC)", *ibidem*, pp. 127-153.

Els esdeveniments més significatius que caracteritzaren el govern del primer dels julio-claudis, Tiberi (14-37 d.C.), fou la finalització dels projectes de municipalització del nord i del nord-oest de la península, que havien estat planificats per August, i la construcció d'una àmplia xarxa viària en aquestes regions, fins aleshores molt mal comunicades, que ja havia estat iniciada pel seu antecessor⁵⁴⁵. Sembla que aquest emperador sentia una especial debilitat per la *Citerior Tarraconensis*, una província que havia tingut l'oportunitat de conèixer arran d'un viatge que hi va realitzar amb August, i prova d'això és el fet que fomentara la monumentalització i la millora de l'equipament edilici de les comunitats de la susdita província, que es féu especialment notable a aquelles més recentment promocionades⁵⁴⁶. Malgrat tot, els especialistes semblen coincidir en que l'emperador va adoptar una política conservadora pel que fa a promocions jurídiques de comunitats peregrines hispàniques, trencant amb la tendència aperturista que s'havia iniciat amb Cèsar⁵⁴⁷. D'altra banda, s'ha de destacar que Tiberi va dur a terme també una considerable modificació al mapa de seques hispàniques emissores⁵⁴⁸.

El breu govern del successor de Tiberi, Calígula (37-41 d.C.), el fill de Germànic, va suposar, *grosso modo*, una clara continuïtat respecte al del seu predecessor, doncs també va actuar sobre la qüestió entorn a l'emissió de numerari per part de les seques hispàniques i sembla, malgrat l'absència de dades, tant a les fonts literàries com epigràfiques, que tampoc es va caracteritzar per la concessió de privilegis jurídics a les comunitats peregrines, les quals confiaven que, tal i com informa **Suetoni**, el nou emperador trenqués amb el

⁵⁴⁵ La *Naturalis Historia* de **Plini**, fonamentada en dades d'època d'August, tot i que redactada en època flàvia, constitueix la principal font d'informació respecte al mapa jurídic de la Península Ibèrica al s. I d.C. **R.K. McElderry**, a partir de les controvertides estadístiques proporcionades per **Plini**, comptabilitza un total de cinc-centes dues entitats jurídiques, entre ciutats, amb diferents estatuts, i *populi* peregrins. Segons **J.M. Abascal** i **U. Espinosa**, de la xifra donada per **McElderry** «sólo 101 son colonias y municipios de derecho romano o latino, 6 son federadas y la mayoría estipendiarias. Por contraste con la abundancia de núcleos privilegiados que atribuimos a la Bética, llama la atención en Plinio el equilibrio de ésta con la Citerior: 46 y 47 respectivamente; la diferencia es de 120 contra 252 para el resto de las categorías. En conclusión, creemos que la geografía jurídica de Hispania en la Historia Natural de Plinio diverge en puntos importantes de la realmente existente a finales del reinado de Augusto y comienzos del de Tiberio». Veure: **R.K. McElderry**, "Vespasian's reconstruction of Spain", *Journal of Roman Studies*, VIII (1918), p. 76; **A. Montenegro**, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 290-295; **J.M. Abascal** i **U. Espinosa**, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 68.

⁵⁴⁶ **A. Montenegro**, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 292-294.

⁵⁴⁷ En referència a les concessions d'estatuts de ciutadania a individus o a comunitats, podem dir que Tiberi va optar per desenvolupar una política conservadora. En opinió de **M.I. Henderson**, no n'hi han suficients dades que ens permetin certificar que sota el govern d'aquest emperador s'hagués atorgat la ciutadania a alguna comunitat hispànica, doncs considera que totes les informacions respecte a individus hispànics inscrits a la tribu *Galeria* indicarien que hauria rebut el privilegiat estatut en temps augustians o, fins i tot, pre-augustians. **J. Santos Yanguas** comparteix aquesta opinió de **Henderson**, afirmant que sota el govern de Tiberi es detecta un clar estancament de les concessions de ciutadania, quelcom que suposa un trencament amb la política aperturista que s'havia desenvolupat des dels temps de Cèsar, i només adjudica a Tiberi la promoció municipal de *Gracchuris*, *Cascantum*, *Ercavica*, *Osicerda* i *Segobriga*, a partir d'encunyacions monetàries que presenten anversos amb el títol imperial de Tiberi acompanyat de la menció del *status* municipal. Segons **J.M. Abascal** i **U. Espinosa**, els municipis hispànics creats per Tiberi serien *Leonica*, *Cascatum*, *Gracchuris*, *Uxama*, *Temesi Clunia*. Altrament, **G. Alföldy** es mostra molt més radical en aquest sentit i afirma que aquest emperador només va crear municipis a *Liburnia*, al nord-est de la Dalmàcia, molt a prop de la Itàlia septentrional, i observa que la quantitat de testimonis epigràfics de *Tiberii Iulii* a Hispània, Gàl·lia i Àfrica, és realment reduïda, i que només són una mica més abundants, encara que sempre en nombre molt inferior als de *Caii Iulii*, a la Germània Superior, Nòrico i Panònia Occidental. Fins i tot, **Alföldy** considera que obstaculitzar tot procés jurídic i social fou una de les cinc característiques fonamentals de la política provincial de Tiberi, una actitud que, en opinió de l'epigrafista alemany, va generar, lògicament, malestar entre les èlites provincials. **J.C. Olivares Pedreño** matisa les afirmacions d'**Alföldy** i afirma que durant el govern de Tiberi no fou necessari utilitzar la concessió de privilegis ni la integració jurídica per assolir la pau social i l'equilibri polític, donat que constituïu un dels períodes de major estabilitat de tot l'Alt Imperi, gràcies a la tasca desenvolupada anteriorment, sobretot per August, al llarg del qual les altes instàncies de poder van tenir les mans lliures per a dur a terme la política més acord amb els seus interessos. Veure: **M.I. Henderson**, "Julius Caesar and Latium in Spain", *Journal of Roman Studies*, 32 (1942), p. 2; **G. Alföldy**, "La politique provinciale de Tibère", *Latomus*, 24 (1965), pp. 827, 836-837 i 842; **A. Montenegro**, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, p. 295; **J. Santos Yanguas**, "Colonización y municipalización de Hispania desde Tiberio a los flavios", *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mérida 1989, pp. 112-113 i 119; **J.M. Abascal** i **U. Espinosa**, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 68; **J.C. Olivares Pedreño**, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 235-238.

⁵⁴⁸ **A. Montenegro**, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, p. 295.

conservadorisme manifestat per Tiberi respecte a la concessió de privilegis (**Suetoni, Calig.** 13)⁵⁴⁹.

D'altra banda, Claudi (41-54 d.C.) sembla que no es va interessar massa pels assumptes d'*Hispania* i la seva influència sobre aquests territoris es limità a tasques de restauració i de construcció de vies, que foren especialment intenses a la *Tarraconensis*. Tot i això, aquest emperador demostrà gran preocupació per l'administració de les províncies i, concretament, adoptà mesures destinades a exercir un major control sobre la gestió dels governadors provincials i, probablement, procedí a la consolidació de la circumscripció dels *conuentus iuridici*, creada per agilitar i per optimitzar l'administració de determinades províncies, entre les quals es trobaven les tres hispàniques. Tot sembla indicar que sota el govern de Claudi es va trencar amb la política conservadora portada a terme pels anteriors julio-claudis, respecte a la concessió de privilegis jurídics als provincials, adoptant mesures com l'obtenció del dret de ciutadania per a tots aquells *peregrini* que havien estat llicenciats després de servir durant vint-i-cinc anys als *auxilia* de les legions, una mesura clarament orientada a augmentar el nombre de reclutaments d'auxiliars⁵⁵⁰. Però, tot i això, els especialistes opinen que aquesta política de privilegis, més generosa vers les províncies que la desenvolupada pels predecessors de Claudi, es va deixar sentir molt feblement a *Hispania*, territori amb el qual l'emperador tenia molt pocs vincles i on, gairebé, no va promocionar estatutàriament cap comunitat⁵⁵¹. Tot i això, no podem deixar passar per alt el fet que durant el govern de Claudi molts personatges d'origen hispànic iniciessin les seves carreres eqüestres o senatorials, com fou el cas de Sèneca, de Lucà, de Col·lumela o de Pomponi Mela⁵⁵².

⁵⁴⁹ A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, p. 296; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 68-69; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, p. 239.

⁵⁵⁰ J.M. Roldán Hervás, *Hispania y el ejército romano*, Salamanca 1974, pp. 284-286; P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, París 1982, p. 96; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 69.

⁵⁵¹ L'actuació de Claudi respecte a la concessió de privilegis a les comunitats hispàniques ha estat un focus de controvèrsia, doncs mentre que el cordovès **Sèneca**, a la seva *Apocoloquintosis*, cita *Hispania* entre les províncies que foren privilegiades per Claudi (**Sèneca, Apocol.** 3, 3), l'epigrafia no aporta cap testimoni de comunitats promocionades per aquest emperador a territori hispànic, exceptuant el cas de *Baelo Claudia* i el, molt més discutible, de *Claudionerium* (**Ptolomeu, Geogr.** II, 6, 21). **D. Nony** ha intentat explicar la referència que fa **Sèneca** pels íntims vincles existents entre la *Hispania meridional* i la *Mauritania Tingitana*, província en la qual Claudi va deixar àmpliament la seva empremta, doncs fou l'emperador que, per a consolidar definitivament la divisió del nord d'Àfrica, va establir l'any 42 d.C. la divisió de la Mauritània en dues províncies, la *Cesariana*, que abastaria les terres orientals de la regió, i la *Tingitana*, que comprendria els territoris més occidentals, i va posar en marxa una política colonitzadora i municipalitzadora, de gran intensitat segons **J. Gascou** (opinió no compartida per **J. Santos Yanguas** que tendeix a minimitzar la importància d'aquesta), realitzant tota una sèrie de deduccions colonials, com les de *Tingis*, *Lixus* i *Sala*, i de promocions jurídiques de comunitats peregrines, com la de *Volubilis*. Sembla difícil acceptar l'explicació de **Nony** tenim en compte que l'informador és **Sèneca**, personatge oriünd de *Corduba* i, en conseqüència, perfectament coneixedor de la realitat del sud d'*Hispania*, algú qui, difícilment, podria haver confós la *Mauritania Tingitana* i la *Baetica*. Sí que es certa l'estreta relació que existia entre aquestes dues províncies (**Estrabó, Geogr.** III, 1, 8; **Dió Cassi, Hist. rom.** LX, 24, 5), doncs, fins a la divisió provincial de l'any 42 d.C. efectuada per Claudi, que va suposar la divisió en dues parts de la Mauritània, aquest territori va dependre de la *Ulterior Baetica*, i, després d'aquesta, la *Tingitana* mantingué majors vincles amb el sud de la Península Ibèrica que amb la mateixa *Mauritania Cesariana*. En opinió de **Nony**, la política de Claudi no es deixà sentir massa a les províncies hispàniques, existint, com a màxim, una molt puntual activitat d'integració jurídica. Altrament, **B. Levick** creu que la política d'integració jurídica de comunitats provincials empra per Claudi no va tenir la consistència necessària per a constituir un autèntic intent d'uniformització i d'igualació estatutària entre Itàlia i els territoris provincials, i que va tenir un abast limitat. **M. Rostovzeff** opina que Claudi fou partidari d'una política d'integració jurídica molt més ambiciosa, però, davant l'oposició del Senat, es va veure obligat a limitar notablement les seves aspiracions en aquest sentit, una opinió que **J.C. Olivares Pedreño** comparteix. Veure: D. Nony, "Claude et les espagnols. Sur un passage de l'apocoloquintose", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IV (1968), pp. 51-71; P. Le Roux, "Un document nouveau sur Belo (Bolina, province de Cadix): l'inscription de Q. Pupius Urbicus", *Archivo Español de Arqueología*, 48 (1975), pp. 129-149; A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 296-298; J. Gascou, "Tendances de la politique municipale de Claude en Mauritanie", *Ktema*, 6 (1981), pp. 228-236; M. Rostovzeff, *Historia social y económica del Imperio Romano*, Madrid 1981, p. 170; B. Levick, *Claudius*, Londres 1990, pp. 81-82; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 239-251.

⁵⁵² A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, p. 298.

Pel que fa a l'època de Neró (54-68 d.C.), hem de dir que no n'hi hagueren novetats a la Península Ibèrica, doncs era un territori perfectament organitzat, en el qual no calia fer gaires modificacions, i que va quedar al marge de les problemàtiques que es plantejaren a les més altes esferes de poder. A l'igual que la resta de julio-claudis, Neró, pel que sembla més preocupat pels assumptes de l'Orient, no va practicar una política integradora respecte a les províncies occidentals de l'Imperi i l'única notícia que tenim sobre una possible política d'integració jurídica d'individus o de comunitats duta a terme per Neró ens la proporciona **Tàcit** i en ella, simplement, se'ns informa de la concessió del dret llatí als pobles dels Alps marítims l'any 63 d.C. (**Tàcit**, *Ann.* XV, 32)⁵⁵³.

Com a conclusió, podrien dir, tot i les reduïdes referències contingudes a les fonts literàries, que durant la dinastia julio-clàudia el nord-est peninsular i, en concret, la regió situada al voltant de *Tarraco*, va viure un gran auge que abastaria els dos primers segles de l'època imperial. La importància de *Tarraco* respecte a les xarxes comercials, el seu desenvolupament monumental i el seu important paper polític, li van proporcionar una gran prosperitat i un considerable enriquiment.

4.3.3.- La regió nord-oriental d'*Hispania* sota el govern dels flavis. La consolidació de l'estructura imperial.

L'any 68 d.C. es produeix la rebel·lió dels governadors provincials que va finalitzar amb la caiguda i la mort de Neró, esdevinguda el 9 de juny del 68 d.C., començant un any de guerra civil al llarg del qual es succeïren tres emperadors, Galba, Otó i Vitel·li, un període d'instabilitat que acabà amb la victòria de Vespasià (69-79 d.C.), legat dels exèrcits d'Orient, un militar professional d'origen italià, que aconseguí entrar a Roma i erigir-se com a nou emperador⁵⁵⁴.

Aquests esdeveniments polítics de mitjans del s. I d.C., que caracteritzaren la transició entre la dinastia julio-clàudia i la flàvia, afectaren a les províncies hispàniques, especialment a la *Hispania Citerior Tarraconensis*, doncs un dels protagonistes del conflicte fou el mateix governador d'aquesta província, Gai Sulpici Galba, que es va proclamar emperador al municipi julio-claudi de *Clunia*, amb el recolzament de dues legions, la *legio VI Victrix* i una legió que va crear reclutant, en un temps rècord, prop de cinc mil hispànics, majoritàriament procedents de la *Citerior*, a la qual li va donar el nom de *legio VII Galbiana*, que més tard s'anomenaria *Gemina* (**Suetoni**, *Galb.* 9, 4-6). Aquests fets repercutiren directament sobre el nord-est de la península i més, concretament, sobre l'àrea tarragonina, doncs sembla que, tant la població resident a la capital provincial com al territori d'aquesta, va recolzar al seu governador (**Suetoni**, *Galb.* 12, 1), el qual, finalment, no aconseguiria els seus objectius i moriria assassinat el 15 de gener del 69 d.C.⁵⁵⁵.

⁵⁵³ A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 300-301; M.T. Griffin, *Nero. The end of a dynasty*, Londres 1984, p. 211; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 69; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, p. 249.

⁵⁵⁴ A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 301-302; J.F. Rodríguez Neila, "Provincia y municipio", *ibidem*, pp. 175-179; M.A. Rabanal Alonso, "Consideraciones sobre la crisis de los años 68-69", *Lucentum*, I (1982), pp. 183-188; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 70-71; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 62-64; G. Alföldy, "Hispania bajo los Flavios y los Antoninos", *De las estructuras indígenas a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior, Ítaca. Annexos 1*, Barcelona 1998, pp. 11-32; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 253-271.

⁵⁵⁵ J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 140-142; A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 301-302; R. Syme, "Partisans of Galba", *Historia*, 31 (1982), pp. 460-483; P. Le Roux, "Galba et Tarraco: à propos de Suétone, Galba, XII, 1", *Pallas*, 31 (1984), pp. 113-124; P. Fernández Uriel, "La participación de la provincia Tarraconense en la crisis de los años 68/69 d.C.", *Espacio, Tiempo y Forma*, 2 (1989) (serie II, Historia Antigua), pp. 115-136.

El nou emperador Vespasià, fundador de la dinastia flàvia, instauraria a l'Imperi un nou ordre econòmic i social, amb la intenció de solucionar els greus problemes derivats de la gestió de Neró i dels devastadors efectes de la guerra i aconseguir, d'aquesta manera, la restauració de l'Estat i la recuperació de tots els territoris. Vespasià va procedir a la reorganització de l'ordre social i de l'aparell fiscal de l'Estat, una tasca que va afectar de manera molt especial a la Península Ibèrica⁵⁵⁶.

Una de les mesures que va adoptar el nou emperador fou la concessió a *Hispania del ius Latii*, mitjançant la promulgació, l'any 73-74 d.C.⁵⁵⁷, del conegut Edicte de Llatinitat, «*Universae Hispaniae Vespasianus Imperator Augustus, iactatum procellis rei publicae, Latium tribuit*» (Plini, *N.H.* III, 4, 30)⁵⁵⁸, que suposà la immediata conversió de totes les comunitats hispàniques que encara posseïen un estatut peregrí en municipis de dret llatí,

⁵⁵⁶ A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 302-321; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, I, *Història de Catalunya*, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 335-338.

⁵⁵⁷ R.K. McElderry creu que la mesura es va aplicar entre els anys 73 i 74 d.C., moment en què Vespasià ostentà la censura, la qual cosa quedaria corroborada pel fet que les inscripcions més antigues, fins ara conegudes, que documenten l'obtenció de la ciutadania romana per part d'un hispànic després d'exercir una magistratura local, datin de l'any 75 d.C. Segons aquest autor, el fet que les ciutats hispàniques mantingueren una actitud més o menys pacífica durant els esdeveniments de l'any 69 d.C., al contrari que, per exemple, les comunitats gal·les, va provocar que no fos urgent la concessió de privilegis jurídics a *Hispania*. D'altra banda, A.B. Bosworth creu que la promulgació de l'edicte es va produir vers el 70 o 71 d.C., immediatament després de la sagnant guerra del 69 d.C., tenint en compte que una concessió generalitzada de la ciutadania no havia de coincidir necessàriament amb l'ostentació d'un poder censorial (i més considerant que, tal i com apunta Bosworth, mai s'havia produït aquest fet al llarg de la història de Roma) i que l'agraïment dels hispànics premiats amb el dret llatí es va manifestar l'any 75 d.C., quelcom que suposaria que la mesura hauria estat formulada amb antelació. El fet que totes les legions abandonessin, vers l'any 70 d.C., les terres hispàniques en direcció al *limes* germànic, en opinió d'aquest autor, podria relacionar-se també amb l'aplicació de l'edicte. En aquest sentit, també es posicionen, *grosso modo*, A. Montenegro i J. Muñiz. En opinió de Muñiz, la concessió es va proclamar l'any 70 d.C., però no va aplicar-se fins al 75 d.C., coincidint amb la censura de Vespasià i del seu fill primogènit, Titus, i després de que Quint Vibi Crisp realitzés un cens de les comunitats hispàniques que dotés a l'administració romana de la informació necessària per a materialitzar la mesura. Per contra, segons J.M. Abascal i U. Espinosa, l'edicte hauria tingut efectes jurídics immediats i, en conseqüència, la seva data no hauria estat gaire llunyana a la de les susdites inscripcions de l'any 75 d.C. Altrament, N. Mackie aporta dos testimonis epigràfics que reforçarien la hipòtesi de McElderry. Concretament, parla de dues inscripcions honorífiques dedicades a Vespasià procedents de *Mumigua* (Villanueva del Río y Minas, Sevilla), en les quals, menyspreant els altres títols de l'emperador, es fa referència al càrrec censorial d'aquest (CIL II 1049 i 1050), fet que, en opinió de Mackie, ens podria estar indicant que la comunitat en qüestió associés l'obtenció dels seus privilegis a la censura de Vespasià. Però, encara que defensi la datació donada per McElderry, Mackie creu, a l'igual que Bosworth, que la promulgació de l'edicte s'inclouria dins el marc de solucions a la guerra del 69 d.C. i, a més, pensa que hauria estat realitzada seguint una iniciativa de Vitel·li. En opinió d'A.U. Stylow, el lapse de temps comprès entre la promulgació de l'edicte i la seva plasmació a cadascuna de les ciutats privilegiades degué de ser molt curt, doncs l'edicte hauria constituït un decret marc que va precedir a les lleis municipals, pròpies de cada comunitat, que al llarg dels anys es van anar desenvolupant i, en conseqüència, des del mateix moment de la seva promulgació, les ciutats hispàniques començaren a funcionar com a municipis romans, amb les seves institucions i les seves magistratures, l'ostentació de les quals suposava per a l'individu en qüestió l'adquisició de la ciutadania romana. Veure: R.K. McElderry, "Vespasian's reconstruction of Spain", *Journal of Roman Studies*, VIII (1918), pp. 63 i 79; A.B. Bosworth, "Vespasian and the provinces: some problems of the early 70's A.C.", *Athenaeum*, LI, fasc. I-II (1973), pp. 51 i 52; A. Montenegro, "Problemas y nuevas perspectivas en el estudio de la Hispania de Vespasiano", *Historia Antiqua*, V (1975), p. 14 i 65; N. Mackie, *Local administration in Roman Spain*, A.D. 14-212, Oxford 1983, pp. 215-216; J. Muñiz, "La política municipal de los favios en Hispania. El Municipium Irnitatum", *Studia Historica* (Historia Antigua), 2-3 (1984-85), pp. 154 i 160; A.U. Stylow, "Apuntes sobre epigrafía de época flavia en Hispania", *Gerión*, IV (1986), pp. 301-302; M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 52 i 72; J. Santos Yanguas, "Colonización y municipalización de Hispania desde Tiberio a los flavios", *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mérida 1989, pp. 107-132; J. González, "Las leyes municipales flavias", *ibidem*, pp. 133-151; J. Mangas, "La municipalización flavia en Hispania", *ibidem*, pp. 153-172; P. Le Roux, "La questione municipale nel I secolo d.C.: l'esempio spagnolo", *Epigrafía e territorio, política e società. Temi di antichità romana*, III, Bari 1994, pp. 159-173. Respecte al procés de municipalització d'*Hispania* i, més concretament, del nord-est peninsular, hem de destacar la recent aparició d'un article en el qual es pretén fer, en efecte, una aproximació al fenomen municipalitzador que va esdevenir a l'àrea de l'actual Catalunya des de Cèsar fins a l'època flàvia: J.A. Pérez Almuera, "Las ciudades del occidente de Cataluña de César a los Flavios", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 275-281.

⁵⁵⁸ «L'empereur Vespasien Auguste a accordé à l'Espagne tout entière le droit du Latium, au temps où celui-ci était ballotté dans les tempêtes qui assaillaient l'Etat» (Plini, *H.N.* III, 4, 30). Traducció extreta de la següent publicació: Plini el Vell, *Histoire Naturelle*, III, H. Zehnacker (trad.), Les Belles Lettres, Paris 1998, p. 51. Aquesta frase de Plini també ha provocat una controvèrsia entorn a la datació de l'edicte. A.B. Bosworth pensa que en lloc de "iactatum" s'hauria de llegir "iactatus", quelcom que canviaria el sentit de la frase i que indicaria que la concessió del *ius Latii* es va produir en el moment en què Vespasià va entrar en la guerra i la relacionaria amb els privilegis concedits per Vitel·li durant els darrers mesos de l'any 69 d.C. Aquesta precisió canviaria la datació de l'edicte, però, tal i com ens diu A. Montenegro, no modificaria la seva principal causa: «que sería una promesa a Hispania en los días difíciles de Vespasiano, cuando sabemos que su legado Antonio Primo hacía gestiones en Hispania para ganarla a su causa». Veure: A.B. Bosworth, "Vespasian and the provinces: some problems of the early 70's A.C.", *Athenaeum*, LI, fasc. I-II (1973), p. 53; A. Montenegro, "Problemas y nuevas perspectivas en el estudio de la Hispania de Vespasiano", *Historia Antiqua*, V (1975), p. 12; J. Muñiz, "La política municipal de los flavios en Hispania. El Municipium Irnitatum", *Studia Historica* (Historia Antigua), 2-3 (1984-85), p. 154.

possibilitant, en conseqüència, que els seus individus més eminents aconseguissin la ciutadania romana després d'haver ostentat una magistratura⁵⁵⁹, unes *ciuitates* que, a partir d'aleshores, passarien a seguir els paràmetres marcats per la *lex Flavia municipalis*, de caràcter general, sobre la qual es fonamentà, de manera provisional, el funcionament de les institucions i de les magistratures dels nous municipis, mentre que aquests elaboraven la seva pròpia llei municipal⁵⁶⁰.

⁵⁵⁹ Segons **J.C. Olivares Pedreño**, s'ha de tenir en compte també el període que va passar entre el moment en el qual Vespasià va començar a considerar la possibilitat de prendre la mesura de privilegi, moment importantíssim, doncs en ell es donarien les veritables causes de l'aplicació de la mesura legislativa en qüestió, i la promulgació de l'edicte pròpiament dit. **J. Gagé** opina que una de les causes que va fer que Vespasià contemplés la possibilitat d'atorgar privilegis a les províncies d'Occident fou la imatge orientalistitzant que oferia envers les comunitats occidentals, doncs havia estat legat dels exèrcits que actuaven a Judea, una imatge que podria despertar en elles desconfiances i, sobretot, les esperances promogudes pels derrotats Galba i Otó, els quals havien tingut els fonaments del seu poder a Occident. En aquest sentit, fou especialment significativa l'actuació de Galba, que, com a governador de la *Hispania Citerior Tarraconensis* tingué l'oportunitat d'establir importants vincles amb les comunitats hispàniques. És per aquesta raó, tal i com apunta **Gagé**, que els flavis optaren per la restitució dels honors a Galba i per la concessió del *ius Latii* als hispànics. En definitiva, l'autor francès defensa que la causa fonamental de la mesura de privilegi flàvia va ser la voluntat de l'emperador de reconciliar-se i de premiar a les províncies que havien constituït el fonament del poder dels seus opositors, per assegurar, lògicament, l'estabilitat en elles. En aquest sentit es pronuncien diversos autors com **A. Montenegro** i **J. Muñiz**. Al respecte, **J.M. Abascal** i **U. Espinosa** afirmen que la universalització de la llatinitat «contribuï a la acceptació de la nueva dinastía y a la paz social. Como había ocurrido siempre que se ampliaba el privilegio, también ahora el ius Latii satisfacía a la vez intereses de gobierno e intereses privados de los provinciales. De nuevo la estabilidad interna del estado se lograba aceptando en la esfera pública a nuevos contingentes sociales. El Edicto de Latinidad vespasiano inauguró el segundo y último gran periodo de integración de Hispania en el derecho de Roma; trajo la plena romanización jurídica». Veure: J. Gagé, "Vespasien et le mémoire de Galba", *Revue des Études Anciennes*, 54 (1952), pp. 290-315; A. Montenegro, "Problemas y nuevas perspectivas en el estudio de la Hispania de Vespasiano", *Historia Antiqua*, V (1975), p. 23; *Idem*, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 310-314; J. Muñiz, "La política municipal de los flavios en Hispania. El Municipium Iritanum", *Studia Historica* (Historia Antigua), 2-3 (1984-85), p. 152; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 71-72; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 265-269.

⁵⁶⁰ La *lex Flavia municipalis*, sorgida arran de la promulgació de l'Edicte de Llatinitat, tenia com a finalitat posar els primers fonaments institucionals als municipis recentment instaurats. El funcionament d'aquestes comunitats s'acabaria de regularitzar amb l'elaboració de legislacions pròpies, que no serien més que l'adaptació del text de la *lex Flavia municipalis*, de caràcter general. Segons indiquen **J.M. Abascal** i **U. Espinosa**, aquestes tasques legislatives s'iniciaren, probablement, a principis del decenni dels 80, durant el govern de Titus (79-81 d.C.), però va assolir la seva màxima intensitat en temps de l'últim dels emperadors flavis, Domicià (81-96 d.C.), moment del qual daten les lleis municipals que fins ara coneixem a *Hispania*, les de *Salpensa* (prop d'Utrera), *Malaca* (Màlaga) i *Imi* (província de Sevilla), entre altres. Sobre les susdites lleis municipals podeu consultar: M. Rodríguez Berlanga, *Estudio sobre los dos bronceos encontrados en Málaga a fines de Octubre de 1851*, Màlaga 1853; *Idem*, *Ensayo de una nueva versión castellana del Bronce Salpensano*, Madrid 1859; *Idem*, *Monumentos históricos del municipio Flavio Malacitano*, Màlaga 1864; J.S. Reid, "The so-called 'Lex Iulia Municipalis'", *Journal of Roman Studies*, V (1915), pp. 207-248; A. d'Ors, *Epigrafía jurídica de la España romana*, Madrid 1953; *Idem*, "La nueva copia Imitana de la 'lex Flavia municipalis'", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 53 (1983), pp. 5-15; *Idem*, "Nuevos datos de la ley Imitana sobre jurisdicción municipal", *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 49 (1983), pp. 18-50; *Idem*, *La Ley Flavia Municipal (texto y comentario)*, Roma 1986; *Idem*, *Lex Imitana (texto bilingüe)*, Santiago de Compostela 1988; *Idem*, "Un aviso sobre la Ley Municipal, lex rescripta", *Las Leyes Municipales en Hispania. 150 Aniversario del descubrimiento de la Lex Flavia Malacitana*, G. Cruz Andreotti i V. Rosado Castillo (coord.), *Mainake*, XXIII (2001), pp. 97-100; J.F. Rodríguez Neila, "Las elecciones municipales en la Bética romana. Una aproximación a la lex Flavia Malacitana", *Revista de Estudios de la Vida Local*, 199 (1978), pp. 581 i ss.; *Idem*, "La Lex Flavia Malacitana y la legislación electoral romana", *Historia Antigua de Málaga y su Provincia*, F. Wulff i G. Cruz (eds.), Màlaga 1996, pp. 277-302; T. Giménez Candela, "La lex Imitana: une nouvelle loi municipale de la Bétique", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 30 (1983), pp. 125-140; T. Spitzl, *Lex municipii Malacitani*, Munic 1984; F.J. Fernández Nieto, "El derecho en la España romana", *Historia de España*, II/2, R. Menéndez Pidal (dir.), Madrid 1986, pp. 158-213; J. González, "The lex Imitana: a New Copy of the Flavian Municipal Law", *Journal of Roman Studies*, LXXVI (1986), pp. 147-243; *Idem*, "El ius Latii y la Lex Imitana", *Athenaeum*, LXV, fasc. III-IV (1987), pp. 317-333; *Idem*, "Las leyes municipales flavias", *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mérida 1989, pp. 133-151; *Idem*, *Bronces Jurídicos Romanos de Andalucía*, Sevilla 1990; *Idem*, "Bronces jurídicos romanos en España", *Los bronceos romanos en España. Catálogo de la Exposición*, Madrid 1990, pp. 51-61; *Idem*, "Epigrafía jurídica de la Bética", *Roma y las provincias. Realidad administrativa e ideología imperial*, Ediciones Clásicas, Madrid 1994, pp. 1-16; *Idem*, "Bronces jurídicos de la Hispania romana", *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio (Roma, 22 de septiembre-23 de noviembre 1997)*, J. Arce, S. Ensoi i E. La Rocca (eds.), Electra, Madrid 1997, pp. 205-214; *Idem*, "La naturaleza del 'ius latii' y la municipalización", *Las Leyes Municipales en Hispania. 150 Aniversario del descubrimiento de la Lex Flavia Malacitana*, G. Cruz Andreotti i V. Rosado Castillo (coord.), *Mainake*, XXIII (2001), pp. 121-135; H. Galsterer, "La loi municipale des Romains: chimère ou réalité?", *Revue Historique de Droit Français et Étranger*, 65 (1987), pp. 181-203; *Idem*, "Municipium Flavium Iritanum: a Latin Town in Spain", *Journal of Roman Studies*, LXXXVIII (1988), pp. 78-90; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 72, 81 i 91-107; C. Castillo (ed.), *Novedades de Epigrafía Jurídica Romana en el último decenio. Actas del Coloquio Internacional A.I.E.G.L. (Pamplona, 1987)*, Pamplona 1989; W. Simshäuser, "La jurisdiction municipale à la lumière de la lex Imitana", *Revue Historique de Droit Français et Étranger*, 67 (1989), pp. 619-650; A. Rodger, "The Lex Imitana and Procedure in the Civil Courts", *Journal of Roman Studies*, LXXI (1989), pp. 74-90; *Idem*, "The Jurisdiction of Local Magistrates: Chapter 84 of the Lex Imitana", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 84 (1990), pp. 147-161; *Idem*, "Jurisdictional Limits in the Lex Imitana and the Lex de Gallia Cisalpina", *ibidem*, 110 (1996), pp. 189-206; *Idem*, "Postponed Business at Irni", *Journal of Roman Studies*, LXXXVI (1996), pp. 61-73; P. Le Roux, "Municipe et droit latin en Hispania sous l'Empire", *Revue Historique de Droit Français et Étranger*, 64 (1986), pp. 325-350; *Idem*, "Le juge et le citoyen dans le municipe d'Irni", *Cahiers du Centre Glotz*, II (1991), pp. 99-124; *Idem*, "'Municipium latinum' et 'municipium italiae': à propos de la 'lex Imitana'", *Epigrafia. Actes du Colloque en mémoire de Attilio Degrassi (Rome, 27-28 mai 1988)*, Collection de l'École Française de Rome, 143, Roma 1991, pp. 565-582; F. Fernández i M. del Amo, *La Lex Imitana y su contexto arqueológico*, Sevilla 1990; G. Zecchini,

Probablement, aquesta mesura de gràcia, tal i com apunten alguns especialistes, amagava una intenció més pragmàtica: fer que tot el territori hispànic passés a estar controlat mitjançant colònies i municipis⁵⁶¹, instaurant una potent i efectiva xarxa fiscal que gravava des de la propietat o el dret de terres fins a la fortuna personal, el dret d'herència (*vicesima hereditatium*), la manumissió d'esclaus (*vicesima libertatis*), les fortunes sense hereus (*vacantia*), les celebracions militars (*aurum coronarium*), els impostos de pas (*portoria*) i les vendes de productes (*centesima rerum venalium*) o d'esclaus (*quinta et vicesima venalium mancipiorum*)⁵⁶².

Els efectes de la concessió làvia del *ius Latii* es féu especialment palpable a les regions del centre i del nord-oest de la península, en les quals les actuacions municipalitzadores pre-flàvies havien estat molt reduïdes⁵⁶³. Segons **J.M. Abascal** i **U.**

“Plinio il vecchio e la Lex Flavia municipalis”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 84 (1990), pp. 139-146; F. Fernández Gómez, “Nuevos fragmentos de Leyes municipales y otros bronces epigráficos de la Bética en el Museo Arqueológico de Sevilla”, *ibidem*, 86 (1991), pp. 121-136; R. Mentxaka, *El Senado Municipal en la Bética Hispana a la luz de la Lex Irnitana*, Veleia, Vitòria 1993; *Idem*, “Algunas consideraciones en torno a las concesiones administrativas y sus garantías: caps. 63-65 de la Lex Malacitana”, *Las Leyes Municipales en Hispania. 150 Aniversario del descubrimiento de la Lex Flavia Malacitana*, G. Cruz Andreotti i V. Rosado Castillo (coord.), Mainake, XXIII (2001), pp. 71-96; F. Lamberti, “Tabulae Irnitanae”. Municipalità e “ius romanorum”, Nàpols 1993; J.M. Serrano Delgado, “La composición del senado local en el Municipium Flavium Irnitatum”, *Homenaje al profesor Presedo*, P. Sáez i S. Ordoñez (eds.), Sevilla 1994, pp. 731-742; *Idem*, “El orden de votación de los decuriones según la Lex Irnitana y su contexto histórico”, *La sociedad en la Bética. Contribuciones para su estudio*, C. González Román (ed.), Granada 1994, pp. 515-534; M. Amelotti, “Il diritto privato dei ‘Latini’ e il Cap. 93 della ‘Lex Irnitana’”, *Roma y las provincias. Realidad administrativa e ideología imperial*, Ediciones Clásicas, Madrid 1994, pp. 17-24; E. García Fernández, “Sobre la función de la lex municipalis”, *Gerión*, XIII (1995), pp. 141-153; *Idem*, “Características constitucionales del municipio latino”, *ibidem*, XVI (1998), pp. 209-221; D. Johnston, “Municipal funds in the light of chapter 69 of the Lex Irnitana”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 111 (1996), pp. 199-207; M.H. Crawford (ed.), *Roman Statutes*, Londres 1996; A. Caballos, “Las fuentes del derecho: la epigrafía en bronce”, *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 181-195; *Idem*, “Latinidad y municipalización de Hispania bajo los Flavios. Estatuto y normativa”, *Las Leyes Municipales en Hispania. 150 Aniversario del descubrimiento de la Lex Flavia Malacitana*, G. Cruz Andreotti i V. Rosado Castillo (coord.), Mainake, XXIII (2001), pp. 101-119; P. Rodríguez Oliva, “Noticias historiográficas sobre el descubrimiento y los primeros estudios en torno a las tablas de bronce con las Leyes Municipales de Malaca y Salpensa (1851-1864)”, *ibidem*, pp. 9-38; A.U. Stylow, “La Lex Malacitana, descripción y texto”, *ibidem*, pp. 39-50; M. del Pino Roldán, “Nueva traducción de la Lex Flavia Malacitana”, *ibidem*, pp. 51-69; E. Ortiz de Urbina, “Reflexiones sobre la constitutio del municipium”, *ibidem*, pp. 137-154. També hem de destacar la recent aparició d'un article en el qual es posa en dubte l'existència de la *lex Flavia municipalis*, és a dir, d'aquella llei municipal de caire general dictada al període flaví amb la funció de regularitzar els *municipia latina* hispànics sorgits arran de l'Edicte de Llatinitat de Vespasià i que, en teoria, va constituir el punt de referència per a la realització de les legislacions particulars de cada municipi: F.J. Andrés Santos, “Observaciones críticas en torno a la ley flavia municipal”, *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 299-303.

⁵⁶¹ A part d'aquesta voluntat reconciliadora de Vespasià envers els hispànics, alguns investigadors, com **J. Muñiz** i **J.M. Abascal** i **U. Espinosa**, creuen que, a més, hi hagueren altres motius que incitaren a Vespasià a aplicar la mesura, motius com el dèficit de la hisenda imperial o la necessitat de subministrar soldats legionaris o auxiliars als exèrcits, i que, per tant, consideren que la concessió de la ciutadania llatina fou, a més d'una mesura d'estabilitat política, una euficax eina d'augmentar la contribució de les províncies hispàniques a les despeses de l'Imperi. En paraules de **J.M. Abascal** i **U. Espinosa**, «una cosa resulta cierta: la hacienda imperial con déficit superior a los 4.000 millones de sestercios necesitaba los recursos de la Península Ibérica. Además hacía falta renovar los reclutas en el marco de la general reorganización militar y, también en este campo, el potencial demográfico de Hispania podía proveer de suficientes legionarios y auxiliares». Veure: A. Montenegro, “Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos”, *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Càtedra, Madrid 1978, p. 307; J. Muñiz, “La política municipal de los flavios en Hispania. El Municipium Irnitatum”, *Studia Historica (Historia Antigua)*, 2-3 (1984-85), pp. 153 i 159; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 71.

⁵⁶² L. Rodríguez Álvarez, “Notas en torno a la Lex Iulia de vicesima hereditatium”, *Memorias de Historia Antigua*, III (1979), pp. 199-215; J. Muñiz, *El sistema fiscal en la España romana (República y Alto Imperio)*, Huelva 1980; *Idem*, “Las finanzas públicas en la Hispania del Alto Imperio”, *Habis*, 17 (1986), pp. 305-347; K.R. Bradley, “The vicesima libertatis: its history and significance”, *Klio*, 66 (1984), pp. 175-182; P. Fernández Uriel, “Algunas precisiones sobre el sistema fiscal romano”, *Espacio, Tiempo y Forma*, 8 (1995) (serie II, Historia Antigua), pp. 159-181; M.M. Llorens, “El mundo financiero en los inicios del Imperio”, *I Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en temps d'August (Barcelona, 13-14 de novembre del 1997)*, Barcelona 1997, pp. 90-110; J.M. Ojeda, “Luces y sombras del estado burocrático. La administración de las provincias hispanas durante el Alto Imperio: el caso de la Bética”, *Elites y promoción social en la Hispania romana*, J.F. Rodríguez Neila i F.J. Navarro (eds.), Pamplona 1999, pp. 145-166.

⁵⁶³ Les obres de **Plini** i de **Ptolomeu** constitueixen les fonts literàries fonamentals per a conèixer l'abast de la municipalització d'època làvia. A les informacions aportades per aquests dos autors antics s'haurien d'afegir les dades procedents de l'epigrafia, doncs, habitualment, als testimonis epigràfics apareixen les titulacions oficials de les comunitats que, generalment, presenten alguna referència a l'emperador que ha concedit el privilegi (en el cas dels flavis, el sobrenom *Flavium*) o documenten la presència d'individus adscrits a la tribu *Quirina*, l'única de les trenta-cinc tribus romanes que utilitzaren els flavis per a inscriure als nous ciutadans d'*Hispania*. A partir d'aquests elements, **R.K. McElderry** fa un inventari de les comunitats privilegiades en època làvia, comptabilitzant un total de noranta ciutats, trenta-vuit a la *Uterior Baetica*, onze a la *Uterior Lusitania* i quaranta-una a la *Citerior Tarraconensis*. D'altra banda, **J.M. Abascal** i **U. Espinosa**, comptabilitzen cent onze municipis flavis, quaranta-vuit a la *Baetica*, vint-i-dues a la *Lusitania*, després d'incloure els d'una inscripció del Pont d'Alcàntara, i, finalment, quaranta-una a la *Tarraconensis*. Aquests autors apunten, seguint a **McElderry**, que el nombre total de municipis d'època làvia realment existents podria haver assolit la xifra de quatre-cents. Veure: R.K. McElderry, “Vespasian's

Espinosa la «*progresión jurídica bajo los Flavios afectó de modo especial a las comunidades interiores de la provincia Citerior*», doncs a «*comienzos de la década de los 70 se hallaba notablemente consolidada la red de colonias y municipios en su franja oriental, la mayor parte cesarianos y augusteos*», una regió en la qual «*la romanitzación había sido total, principalmente en los dos polos constituidos por ciudades del ámbito Barcino-Tarraco*» i que explicaria el perquè «*la obra flavia tuvo poca incidencia en estos territorios*»⁵⁶⁴. En aquest mateix sentit, **J. Pons** opina que la concessió del dret llatí tingué uns efectes molt relatius, pel que fa al nord-est peninsular⁵⁶⁵. Les informacions transmeses per **Plini** semblen indicar que la major part dels *populi* de la zona ja havien promocionat en èpoques anteriors i que la mesura només va afectar als centres secundaris, com *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella), *Egara* (Terrassa) o *Rhode* (Roses). D'altra banda, l'epigrafia ens documenta una onomàstica caracteritzada per una absoluta abundància de *nomina* pertanyents a antigues famílies romanes d'època republicana i per l'escassetat del *nomen Flavius*, tant sols abundant a les regions menys romanitzades del nord-oest peninsular⁵⁶⁶. La presència d'aquest *nomen* imperial a les colònies de *Tarraco* i de *Barcino*, tot i que molt limitada, podria ser producte de l'arribada d'estrangers originaris dels territoris nord-occidentals de la Península Ibèrica (RIT 205 i 276). També és important assenyalar el predomini de la tribu *Galeria*, típica de l'època augustiana, enfront de la *Quirina*, que fou utilitzada pels flavis. En conseqüència, les dades onomàstiques semblen corroborar les informacions de **Plini** i permeten considerar que, en efecte, la concessió flàvia tingué un abast molt limitat dins el quadrant nord-oriental d'*Hispania* i que només «*degué venir a ampliar decisivament les pregones transformacions jurídicopolítiques que el país ja havia experimentat amb August i acabà de posar les bases de la situació de l'alt Imperi*»⁵⁶⁷.

L'Edicte de Llatinitat concedit a *Hispania*, juntament amb les mesures que s'aplicaren a altres províncies de l'Imperi i que afavoriren la integració d'aquestes, va tenir uns efectes irreversibles sobre el contingut de la ciutadania⁵⁶⁸. En paraules de **J.C. Olivares Pedreño** «*se inició un proceso que derivó en un cambio de naturaleza en el concepto de ciudadanía*

reconstruction of Spain”, *Journal of Roman Studies*, VIII (1918), pp. 53-102; A. Montenegro, “Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos”, *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 314-316; I. Rodà, “Los primeros magistrados en colonias y municipios de la Hispania Citerior (al norte de Sagunto)”, *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*, Julián González (ed.), Sevilla 1989, pp. 345-355; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 74-82; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Murcia 1994, pp. 29-30 i 138-141; *Idem*, “Derecho latino y municipalización en Levante y Cataluña”, *Teoría y práctica del ordenamiento municipal en Hispania. Actas del Symposium de Vitoria-Gasteiz (22-24/11/1993)*, Veleia, Vitòria 1996, pp. 255-283. Recentment, **A.M. Canto** ha abordat la problemàtica entorn als anomenats per **Plini** “*oppida stipendiaria*”, defensat que serien equivalents a *municipia Latii nova* o *Latii minoris*. En opinió d'aquesta autora, el terme *oppidum stipendiarium* no equivaldria, com pensa la major part de la investigació, al de ciutats peregrines, sinó que estaria definint les dues-centes noranta-una ciutats (cent trenta-cinc de la *Tarracoensis*, cent vint de la *Baetica* i trenta-sis de la *Lusitania*) (**Plini**, *N.H.* III, 18, 20 i 23-25; III, 7 i 15; i IV, 117 i 118), de menor rang, antiguitat i noblesa, que a tota la Península Ibèrica, per a la data en la qual escriu **Plini**, ja s'havien adherit a la possibilitat de promoció que oferia el nou estatut (l'*ius Latii minus*) que l'emperador Vespasià havia atribuït globalment a *Hispania (universae Hispaniae)* durant l'any 69 d.C., és a dir, a l'accés gradual a la ciutadania romana *per honorem* de les èlites llatinitzades i econòmicament més afavorides de les ciutats. Com la major part dels especialistes, **Canto** pensa que la paraula “*oppidum*” no té el menor contingut jurídic ni estatutari, significat simplement aglomeració d'entitat urbana organitzada, és a dir, ciutat. Per tant, segons el seu raonament, quan **Plini** qualifica als *stipendiaria* d'*oppida*, els està ubicant en el rang d'autèntiques ciutats, lliures de qualsevol *contributio* o dependència. A més, alguna diferència ha d'existir entre aquests *oppida stipendiaria* i la denominació pròpia de les ciutats peregrines, que sembla ser la de *ciuitas*, un terme de sentits múltiples, però que **Plini** utilitza exclusivament (juntament amb la definició per *populi*) només a les regions menys romanitzades i, en conseqüència, menys municipalitzades de la Península Ibèrica. Per tant, segons **Canto**, no existeix cap problema jurídic per a poder reconèixer una ciutat qualificada per **Plini** d'*oppidum* com a *municipium*. Veure: A.M. Canto, “*Oppida stipendiaria: los municipios flavios en la descripción de Hispania de Plinio*”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 23 (1996), pp. 212-243.

⁵⁶⁴ J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 77.

⁵⁶⁵ J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 162-170.

⁵⁶⁶ J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Murcia 1994, pp. 29-30 i 138-141.

⁵⁶⁷ J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, p. 169.

⁵⁶⁸ A. Montenegro, “Problemas y nuevas perspectivas en el estudio de la Hispania de Vespasiano”, *Historia Antiqua*, 5 (1975), pp. 58-62.

romana o latina, perdiendo todo su valor político y gran parte de su importancia como privilegio social, al menos en las provincias occidentales del imperio»⁵⁶⁹.

D'altra banda, també és important assenyalar que els canvis qualitius que suposaren una veritable revolució pel que fa a la difusió de la ciutadania van ser, tal i com indica el mateix **Olivares Pedreño**, els esdevinguts amb la concessió de la ciutadania romana als *socii* itàlics a l'any 90 a.C. i, posteriorment, amb l'atorgament de privilegis a comunitats provincials fet per Cèsar i els triumvirs, mentre que l'activitat municipalitzadora realitzada per August i, més tard, per Vespasià i els flavis, malgrat la seva notable significació, no tingueren la mateixa natura⁵⁷⁰.

Els emperadors flavis, especialment, Vespasià, van donar una gran importància a *Hispania* i això queda perfectament reflectit dins el *cursum honorum* d'alguns magistrats d'origen hispànic que durant el període flavi aconseguiren accedir a la carrera eqüestre⁵⁷¹ o, fins i tot, senatorial, que els donà el dret d'ocupar les més altes magistratures de l'administració imperial romana, fins i tot, el consolat (RIT, Índex 5/a, pp. 499-501). Possiblement, un dels casos més clars el constituí la família dels *Licinii*, que en aquesta època s'incorporaren al Senat i acabaren per convertir-se, sota el govern dels emperadors antonins, en una de les *gentes* més influents (**Fig. 33**)⁵⁷².

⁵⁶⁹ J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 269-270.

⁵⁷⁰ J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, p. 270.

⁵⁷¹ Molts membres de l'*ordo decurionum* de *Tarraco*, integrants del *senatus Tarraconensis*, gràcies als seus béns i a l'alta consideració social que ostentaven, van aconseguir l'accés a l'*ordo equester* i, freqüentment, presentaren les seves candidatures al càrrec de *flamen provinciae Hispaniae citerioris* amb èxit. Coneixem prop de vint *equites* romans, tant oriünds de la mateixa *Tarraco* com de procedència forània que, finalment, s'establiren a la ciutat de manera definitiva. El més antic dels *equites* tarragonins coneguts fou un tal *Nepos*, ciutadà de *Tarraco* que en temps d'August o de Tiberi va arribar a ostentar els càrrecs de tribú militar i de *flamen* de la colònia (RIT 173). Alguns *equites* assoliren també procurateles inferiors, com fou el cas de «*Q. Licinius M. f. Gal. Silvanus Granianus*», que també va ésser *flamen* provincial en època flàvia, d'un *ignotus*, que va exercir el càrrec en temps de l'emperador Titus, i de «*Q. Caecilius L. f. Gal. Frontus*», que assolí el càrrec sota el govern de Trajà (RIT 157, 159, 288, 289 i 321). Però, a part d'aquests casos excepcionals, la major part dels *equites* tarraconenses van realitzar una breu carrera eqüestre, moltes vegades sense haver de sortir de l'àmbit de les províncies d'*Hispania* (RIT 272). També les *decuriae* superiors de Roma, reservades als *equites*, quedaren obertes a ells (RIT 295, 325 i 349). D'altra banda, hem de destacar que n'hi hagueren *equites* procedents d'altres ciutats que s'establiren definitivament a *Tarraco*, com fou el cas de «*M. Fabius M. f. Gal. Paulinus*», oriünd d'*Ilerda*, d'època d'Adrià (RIT 374-376). A partir de la segona meitat del s. II d.C. no sabem res dels *equites* tarraconenses, degut a l'escassetat d'inscripcions honorífiques que es conserven, tot i que coneixem diversos senadors d'aquest període, la qual cosa ens mostra que la crisi econòmica del s. III d.C. afectà de manera molt especial a les èlites de la colònia. Veure: H.-G. Pflaum, "La part prise par les chevaliers romains originaires d'Espagne à l'administration impériale", *Les empereurs romains d'Espagne (Madrid-Italica, 31 mars-6 avril 1964)*, CNRS, París 1965, pp. 87-121; T.P. Wiseman, "The Difinition of 'Eques Romanus' in the Late Republic and Early Empire", *Historia*, 19 (1970), pp. 67-83; J.F. Rodríguez Neila, *Sociedad y administración local en la Bética romana*, Còrdova 1981, pp. 35-44 i 77-85; C. Feuvrier-Prévotat, "L'ordre équestre à l'époque imperiale", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 15/2 (1989), pp. 497-503 (à propos de: S. Demougin, *L'ordre équestre sous les Julio-Claudiens*, París 1988); L.A. Curchin, *The creation of a romanized elite in Spain*, Ottawa 1981 (Tesi Doctoral), pp. 110-129 i 339-355; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 73-74.

⁵⁷² Alguns dels més influents i rics membres de la societat tarraconense arribaren a assolir el prestigiós rang de senatorial. El senador més antic que fins al moment coneixem és «*M. Raecius Taurus*», oriünd de *Tarraco*. L'any 49 d.C. fou «*uir praetorius*» i, després sota el govern de Neró, i també, l'any 69 d.C., «*frater Arualis*» (CIL VI, 2045 i 2051). El seu fill adoptiu, «*Raecius Tauri f., Gal., Gallus*», fou nomenat, l'any 68 d.C., «*Trib. mil. Galb(ae) Imp(eratoris)*» de la *legio VII Gemina* o de la *legio VI Victrix*, amb rang eqüestre, i, després del seu flaminat provincial, vers el 73-74 d.C., va ingressar dins l'*ordo senatorius*, la qual cosa va suposar un salt qualitatiu pel seu *cursum honorum* que va culminar amb el seu ascens al càrrec de *praetor*, l'any 78 o, com a molt, el 79 d.C. (RIT 145). Entre els senadors més antics de *Tarraco* també apareix «*M. Fabius Priscus*», qui va iniciar la seva extensa carrera política, probablement, en temps de Claudi, i que com a «*Quaest. prou. Achaiae*», càrrec que ostentà els anys 60/65 d.C., va erigir una inscripció a les rodalies de la ciutat, potser a la seva finca (RIT 134). Segurament, es tracta del mateix personatge que apareix citat com a comandant de la *legio XIV Gemina*, «*Leg. leg. XIV Geminae Mart. Vict.*», el 70 d.C., amb el mateix nom (**Tàcit**, *Hist.* IV, 79). Es té constància d'altres senadors tarragonins pertanyents al període flavi, però dels quals es desconeix el seu nom (*ignoti*) (RIT 153 i 1077) o tenen un origen molt dubtós (*incerta origine*) (RIT 133, 137 i 152). El nombre de senadors tarragonins s'incrementa durant el govern dels primers antonins. En primer lloc, hem de referir-nos al prestigiós senador «*L. Licinius, L. f., Serg., Sura*», tres vegades cònsol en temps de Trajà (els anys 93 o 97, 102 i 107 d.C.), a qui, tradicionalment, la investigació li ha atribuït la construcció del conegut Arc de Berà (I.13.3.), una idea que, actualment, no es pot acceptar a partir dels resultats obtinguts per **X. Dupré** i que ens presenta a la seva tesi doctoral. Aquest personatge, que mantingué estretes relacions amb *Tarraco* (RIT 930), fou realment influent i, fins i tot, el seu llibert *Lucius Licinius Secundus* fou *sevir Augustalis* a *Tarraco* i a *Barcino*, on s'han trobat diversos pedestals d'estàtues que, originàriament, foren erigits en el seu honor al *forum* d'aquesta colònia augustiana (IRC I, 125; IRC IV, 83-104). Altre senador d'època antonina, possiblement oriünd de *Tarraco*, fou «*Q. Licinius, Q. f., Gal., Silvanus Granianus*», cònsol *suffectus* l'any 106 d.C. (IRC I, 139), fill d'un *equite*, «*Q. Licinius, M. f., Gal., Silvanus Granianus*», *flamen* provincial sota govern dels emperadors flavis. El seu fill, «*Q. Licinius, Q. f., Gal., Silvanus Granianus Quadronius Proculus*», va ésser també senador i aconseguí ser «*Trib. mil. leg. VI Victricis Piae Fidelis*», vers l'any 100 d.C. (IRC I, 138). *Tarraco*, probablement, fou també la pàtria del senador «*[M. Valerius, ... f. (?), G]al., [Propinquus (?)] Granifus Fabianus / Baebianus / Fulvianus (?)] Grattius [Cerealis (?)] Geminus R[estitutus*

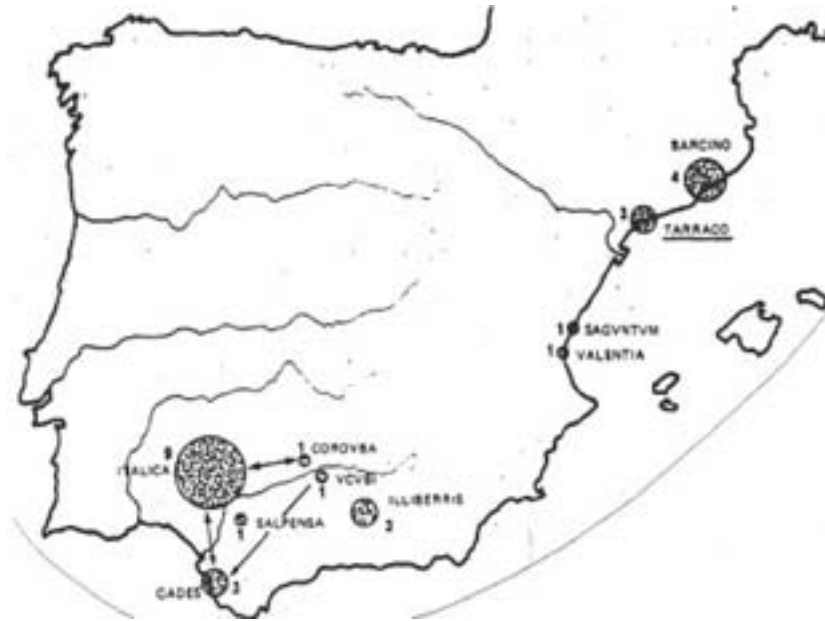

Figura 33. Lloc d'origen dels senadors hispànics durant la primera meitat del s. II d.C. (segons R. Étienne).

Durant el període de govern dels flavis, les noves élites urbanes hispàniques volgueren perpetuar la seva memòria i demostrar el seu nou poder polític amb programes de construcció i monuments honorífics a càrrec de la seva riquesa personal. Aquesta reduïda élite social és l'única que apareix esmentada amb profusió a les làpides honorífiques i als monuments funeraris i la major part de la població (camperols, petits comerciants, artesans, etc...) ens és pràcticament desconeguda⁵⁷³.

(?)], qui va arribar a ser cònsol *suffectus* a començaments de l'any 126 d.C. (RIT 149). Segurament, un descendent de l'equite *Marcus Fabius Paulinus*, que en temps d'Adrià hauria vingut d'Ilerda vers Tarraco (RIT 374), fou el senador *Fabius Paulinus*, executat per recolzar a Clodi Albí l'any 197 d.C., després de la victòria de Septimi Sever prop de Lugdunum (*Historia Augusta, Sev.* 13, 3). Entre mitjans del s. II i principis del s. III d.C. tenim documentat el senador «*M. L[ic]in[i]us, Gal., Ouinianus (?) Aemilianus*», que també, tot i algunes reticències, podria ser originari de Tarraco (RIT 141). Pel que fa a l'època severiana podem destacar l'arribada a Tarraco, durant la primera meitat del s. III d.C., d'algunes famílies senatorials com la dels *Ouinii* (RIT 144) i la dels *Alfii* (RIT 127). Més tardana és la inscripció de «*Fuluia Procula*» (RIT 136), possiblement, la dona del senador *Lucius Septimius Mannus*, potser un *legatus iuridicus* de la província (RIT 146). El gran nombre de senadors documentats per l'epigrafia tarragonina testimonia, sens dubte, les possibilitats d'ascens econòmic, polític i social que existien a la societat de la colònia de Tarraco, capital provincial i de *conuentus iuridicus*. Veure: R. Étienne, "Les sénateurs espagnols sous Trajan et Hadrien", *Les empereurs romains d'Espagne (Madrid-Italica, 31 mars-6 avril 1964)*, CNRS, París 1965, pp. 55-85; I. Rodà, "Lucius Licinius Secundus, liberto de Licius Licinius Sura", *Pyrenae*, 6 (1970), pp. 167-183; A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 303-304 i 310-314; E.M. Staerman i M.K. Trofimova, *La esclavitud en la Italia Imperial*, Madrid 1979, p. 143; J. Devreker, "La composition du Sénat sous les Flaviens", *Studien zur antiken sozialgeschichte. Festschrift Fredrich Vittinghoff*, Colònia 1980, pp. 257-268; A. Chastagnol, "Les homines novi entrés au Sénat sous le règne de Domitien", *ibidem*, pp. 269-281; M. Mayer i I. Rodà, "Sobre dues inscripcions en honor de Luci Licini Segon, una d'elles inèdita", *Ausa*, IX (1981), pp. 184-201; L.A. Curchin, *The creation of a romanized elite in Spain*, Ottawa 1981 (Tesi Doctoral), pp. 110-129 i 339-355; J.F. Rodríguez Neila, *Sociedad y administración local en la Bética romana*, Còrdova 1981, pp. 121-140; A. Prieto Arciniega, "Algunos datos sobre las formas de propiedad de la tierra de la Cataluña romana según las fuentes epigráficas", *Estudios de la Antigüedad*, 3 (1986), p. 126; A. Caballos, *Los senadores hispanorromanos y la romanización de Hispania (siglos I-III). I. Prosopografía* (2 vols.), Écija 1990 (núms. 12-17, 72, 74, 99, 101-103, 134, 154-155, 169, 171-172 i I 21); *Idem*, "Preliminares sobre los caballeros romanos originarios de las provincias hispanas, siglos I-III d.C.", *Elites y promoción social en la Hispania romana*, J.F. Rodríguez Neila i F.J. Navarro (eds.), Pamplona 1999, pp. 103-144; F.J. Navarro, "El retorno a las ciudades de la aristocracia romana. Los senadores hispanos", *ibidem*, pp. 167-199; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 72-73; X. Dupré, *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1994, pp. 234-244; R. Étienne, "Domitien et les sénateurs hispaniques", *Les Années Domitien. Colloque organisé à l'université de Toulouse-Le Mirail par J.-M. Paillet et R. Sablayrolles (12, 13 et 14 octobre 1992)*, Pallas 40 (1994), pp. 241-250; P. Guichard, "Domitien et les élites d'Hispania: les promotions à l'ordre équestre des notables issus des municipes flaviens", *ibidem*, pp. 251-267; A.M. Canto, "Saeculum Aelium, Saeculum Hispanum: poder y promoción de los hispanos en Roma", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragosa 1998, pp. 209-224; E. Tobalina Oraá, "La promoción de senadores de origen hispano bajo la dinastía julio-claudia", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 441-448.

⁵⁷³ A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, p. 310; L.A. Curchin, "Personal Wealth in Roman Spain", *Historia*, 32 (1983),

És en aquests moments quan a Tarraco s'inicià una gran activitat edilícia i es construí l'amfiteatre i el recinte del culte imperial juntament amb el *forum* provincial de la part nord-est de la ciutat, en el qual, entre els anys 70 i 180 d.C., s'erigiren nombroses estàtues honorífiques (Figs. 34 i 35)⁵⁷⁴.

pp. 227-244; P. Leveau, "Richesses, investissements, dépenses: a la recherche de les revenus des aristocraties municipales de l'antiquité", *L'origine des richesses dépensées dans la ville antique. Actes du Colloque organisé à Aix-en-Provence par l'UER d'Histoire, les 11 et 12 mai 1984*, Université de Provence, Aix-en-Provence 1985, pp. 19-37; C. Domergue, "L'exploitation de mines d'argent de Carthago Nova: son impact sur la structure sociale de la cité et sur les dépenses locales à la fin de la République et au début du Haut-Empire", *ibidem*, pp. 195-217; M. Corbier, "Fiscalité et dépenses locales", *ibidem*, pp. 219-231; S. Dardaine i H. Pavis d'Escurac, "Ravitaillement des cités et évergétisme annonaire dans les provinces occidentales sous le Haut-Empire", *Ktema*, 11 (1986), pp. 291-302; J.F. Rodríguez Neila, "Liberalidades públicas y vida municipal en la Hispania romana", *Veleia*, 6 (1989), pp. 135-169; G. Fabrè, M. Mayer i I. Rodà, "Recrutement et promotion des 'élites municipales' dans le nord-est de l'Hispania Citerior sous le Haut-Empire", *Mélanges de l'École Française de Rome*, 102 (1990), pp. 525-539; E. Melchor, "La construcción pública en Hispania romana: iniciativa imperial, municipal y privada", *Memorias de Historia Antigua*, XIII-XIV (1992-93), pp. 129-170; *Idem*, "Evergetismo y distribuciones en Hispania romana", *Florentia Iliberritana*, 3 (1992), pp. 375-398; *Idem*, "Las élites municipales de Hispania en el Alto Imperio: un intento de aproximación a sus fuentes de riqueza", *ibidem*, 4-5 (1993-94), pp. 335-349; *Idem*, "Evergetismo annonaire y Alimenta en Hispania romana", *Veleia*, 10 (1993), pp. 95-104; *Idem*, "Consideraciones acerca del origen, motivación y evolución de las conductas evergéticas en Hispania romana", *Studia Historica* (Historia Antigua), 12 (1994), pp. 61-81; *Idem*, *El mecenazgo cívico en la Bética. La contribución de los evergetas a la vida municipal*, Còrdova 1994; *Idem*, "Elites municipales y mecenazgo cívico en la Hispania romana", *Elites y promoción social en la Hispania romana*, J.F. Rodríguez Neila i F.J. Navarro (eds.), Pamplona 1999, pp. 219-263; P. Le Roux, "Epigrafía ed evergetismo: la Spagna nel II-III secolo d.C.", *Epigrafia e territorio, politica e società. Temi di antichità romane*, III, Bari 1994, pp. 175-187; A. Alföldy, "Evergetismo en las ciudades del Imperio romano", *Actes del XIVè Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat al món romà*, vol. I, Tarragona 1994, pp. 63-67; *Idem*, "La cultura epigráfica de la Hispania romana: inscripciones, auto-representación y orden social", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 284-301; M. Navarro Caballero, "Les dépenses publiques des notables des cités en Hispania Citerior sous le Haut-Empire", *Revue d'Études Anciennes*, IC (1997), pp. 104-140; M.R. Pérez Centeno, "El fenómeno evergético durante el siglo III d.C. en Hispania", *Hispania Antiqua*, XXI (1997), pp. 363-381.

⁵⁷⁴ Respecte a la construcció dels edificis provincials de la Part Alta de Tarragona i l'amfiteatre podeu consultar: J. Puig i Cadafalch, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona 1934, pp. 63-64 i 99-106 (reedició de J. Puig i Cadafalch, A. de Falguera i J. Goday, *L'arquitectura romànica a Catalunya. Precedents. L'arquitectura pre-romànica*, vol. I, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1909; 2^a ed. facsímil, Barcelona 1983); A. Nogués, "L'Amfiteatre Romà de Tarragona", *Bulletí Arqueològic*, èp. III, 50 (1934), pp. 421-425; *Idem*, "Excavaciones en el anfiteatro romano de Tarragona", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, 2 (1941), pp. 139-147; S. Ventura Solsona, "Noticias de las excavaciones en curso en el anfiteatro de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología*, 27 (1954), pp. 259-280; *Idem*, "Inscripciones halladas en el anfiteatro", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 51-52 (1955), pp. 3-21; J. Sánchez Real, "Publicaciones sobre Tarragona. Reseña a la excavación del Anfiteatro Romano de Tarragona de S. Ventura Solsona", *ibidem*, pp. 131-135; *Idem*, "Exploración arqueológica en el jardín de la Catedral de Tarragona", *Madrider Mitteilungen*, 10 (1969), pp. 276-295; *Idem*, "El método en la Arqueología Tarraconense. Las construcciones monumentales de la Parte Alta. II. A) La zona sagrada", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 10-11 (1988-89), pp. 79-115; *Idem*, "El método en la Arqueología Tarraconense. Las construcciones de la Parte Alta. II. B) El Foro", *ibidem*, 12 (1990), pp. 49-98; J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 188-199, 219-225 i 234; A. Balil, *Excavaciones en la "Torre de Pilatos" (Tarragona)*, Campañas de excavaciones 1962, Excavaciones Arqueológicas en España, 65, Madrid 1969; T. Hauschild, "Römischen Konstruktionen auf der oberen Stadtterrasse des antiken Tarraco", *Archivo Español de Arqueología*, 45-47 (1972-74), pp. 3-44; *Idem*, "La muralla y el recinto superior romano de Tarragona. Nuevas aportaciones para su estudio", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), pp. 101-139; *Idem*, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983, pp. 87-129; *Idem*, "Excavaciones en Tarraco", *Arqueología de las ciudades modernas superpuestas a las antiguas*, Saragossa 1985, pp. 171-177; G. Alföldy, *Flamines Provinciae Hispaniae Citerioris*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, VI, Madrid 1973; *Idem*, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 44-49, 59-62, 82 i 85; *Idem*, "Evergetismus in den Städten des Imperium Romanum", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, vol. 1, Tarragona 1994, pp. 12-13; O. Valls i J. Massot, *Viatge pintoresc i històric. I. El Principat*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1974, pp. 137-144 i 148-152 (figs. L, LI, LII, LIII, LIV i LVI) (original d'A. de Laborde, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, I, París 1806); M. Recasens i Ferreras, "Los capiteles romanos del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 1 (1979), pp. 61 i 66-67 (làms. 23, 25, 44 i 48); M. Ferrer, "El Circ romà de Tarragona, Tarragona (Tarragonès)", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona 1982, pp. 346-349; X. Aquilué, "Aportacions al coneixement de la terrassa superior de Tàrraco en l'època altoimperial", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), pp. 165-186; J.-V.M. Arbeloa i Rigau, "La qüestió de l'accés nord-oriental de la ciutat de Tàrraco", *ibidem*, pp. 155-164; *Idem*, "L'ocupació suburbial de les ciutats romanes: el sector nord-oriental de Tàrraco", *ibidem*, èp. V, 8-9 (1986-87), pp. 87-124; *Idem*, *L'amfiteatre romà de Tàrraco. Aproximació al seu coneixement*, Tarragona 1990, 249-252 i 254; *Idem*, "Prospeccions i excavacions arqueològiques", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 12 (1990), pp. 241-243, 249-252, 254 i 256-258; X. Dupré i A. Pàmies, "Antiguo Ayuntamiento (Tarragona, Tarragonès)", *Arqueología* 82, Madrid 1983, p. 157; *Idem*, "Carrer de Santa Tecla (Tarragona, Tarragonès)", *ibidem*, p. 158; R. Cortés i R. Gabriel, "Sobre el aforo del anfiteatro, teatro y circo de Tarragona", *XVI Congreso Nacional de Arqueología (Murcia-Cartagena 1982)*, Saragossa 1983, pp. 955-962; *Idem*, *Tarraco. Recull de dades arqueològiques*, Barcelona 1985; X. Dupré i T. Hauschild, "Antic Hospital", *Arqueología* 83, Madrid 1984, pp. 194-195; E. Fuste i A. Pàmies, "Carrer de la Nau, Tarragona", *ibidem*, p. 199; E. Duran, *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Curial, Barcelona 1984, pp. 178-184, 188-192 i 213-215 (edició del manuscrit original en català); R. Cortés, "Los foros de Tarraco", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 6-7 (1984-85), pp. 163-193 (també publicat a *Los foros romanos de las provincias occidentales (Valencia, 27-31 de enero de 1986)*, Madrid 1987, pp. 10-13); *Idem*, "L'equipament urbà de Tàrraco", *Universitas Tarraconensis*, VI (1983-1984), pp. 107-127; J. Negueruela i L. Avella, "Tarragona. Excavaciones de la calle S. Lorenzo, 1977. Los materiales y las etapas de la historia de la terraza alta de la ciudad (s. II a.C.-s. XIV d.C.)", *Noticario Arqueológico Hispánico*, 21 (1985), pp. 299-350; R.L. Kagan (dir.), *Ciudades del Siglo de Oro. Las Vistas Españolas de Anton Van den Wyngaerde*, El Viso, Madrid 1986, pp. 174-180; X. Aquilué i X. Dupré, *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardorepublicana*, Forum 1, Tarragona 1986, pp. 3-6; X. Dupré i A. Pàmies, "Intervenció arqueològica al carrer de Santa Tecla de Tarragona", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 8-9 (1986-87), pp. 229-234; X. Dupré i J.M. Carreté, "«Portae» et «Fenestrae» al fòrum provincial de Tarragona", *Empúries*, 48-50 (1986-1989), vol. I, pp. 290-299; X. Dupré, "Forum Provinciae Hispania Citerioris", *Los foros romanos de las provincias occidentales (Valencia, 27-31 de enero de 1986)*, Madrid 1987, pp. 25-30; *Idem*, "El Fòrum Provincial i el Circ de Tarragona. Actuacions

1981-1986", *Tribuna d'Arqueologia 1986-1987*, pp. 73-79; *Idem*, "El projecte de recuperació del circ i de l'amfiteatre romans de Tarragona", *Acta Arqueològica de Tarragona*, I (1987-88), pp. 13-16; *Idem*, "Prospeccions arqueològiques al Museu d'Art Modern de Tarragona", *Quaderns d'Història Tarraconense*, VII (1988), pp. 183-193; *Idem*, "Un gran complex provincial de època flavia en Tarragona: aspectes cronològics", *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit (Madrid, 19-23 Oktober 1987)*, W. Trillmich i P. Zanker (eds.), Munic 1990, pp. 319-325; *Idem*, Tarraco, Cuadernos de Arte Español, núm. 89, Madrid 1993; *Idem*, "El anfiteatro de Tarraco", *Bimilenario del anfiteatro romano de Mérida. Coloquio Internacional "El Anfiteatro en la Hispania Romana"* (Mérida, 26-28 de noviembre de 1992), Mérida 1994, pp. 79-85; X. Dupré, J. Massó, Ll. Palanques i P.A. Verduchi, "Circ romano de Tarragona (Tarragonès)", *Arqueologia 84-85*, Madrid 1987, pp. 112-113; *Idem*, *El Circ romà de Tarragona I. Les voltes de Sant Hermenegild*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 8, Barcelona 1988; J.-C. Golvin, *L'amphithéâtre romain. Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions* (2 vols., I.- Texte / II.- Planches), Publication du Centre Pierre Paris, 18, Paris 1988, pp. 164-165 (núm. 139) (Planches XVIII, 2 i XLVII, 4); X. Dupré i J.M. Carreté, *L'Antiga Audiència de Tarragona*, Aportació al coneixement del sector sud-occidental del Forum Provinciae Hispaniae Citerioris, Tarragona 1988 (Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya); *Idem*, La "Antiga Audiència". Un acceso al Foro Provincial de Tàrraco, Excavaciones Arqueológicas en España, 165, Madrid 1993; TED'A, *El Circ / El Circo / The Circus*, Quaderns de Difusió, 1, Tarragona 1989 (2ª ed.); *Idem*, "El pas de la Via Augusta per la mansió de Tàrraco", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 10-11 (1988-89), pp. 123-134; *Idem*, "El foro provincial de Tàrraco, un complejo arquitectónico de época flavia", *Archivo Español de Arqueología*, 62 (1989), pp. 141-191; *Idem*, *Un abocador del segle V d.C. en el fòrum provincial de Tàrraco*, Memòries d'Excavació, 2, Tarragona 1989, pp. 25-56 i 435-448; *Idem*, *L'Amfiteatre / El Anfiteatro / The Amphitheater*, Quaderns de Difusió, 2, Tarragona 1990 (3ª ed.); *Idem*, *L'Amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Tarragona 1990; *Idem*, "Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector del Castell del Rei-Baluard de Carles V", *Quaderns d'Historia Tarraconense*, X (1990), pp. 87-122; *Idem*, *El circ romà de Tarragona II. Campanyes 1987-1989*, Memòries d'Excavació, 4, Tarragona 1991; *Idem*, "Noves aportacions a l'estudi de la basílica cristiana de l'amfiteatre de Tàrraco", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó, 1988)*, Barcelona 1994, pp. 167-184; E.M. Koppel, "Relieves arquitectònics de Tarragona", *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit (Madrid, 19-23 Oktober 1987)*, W. Trillmich i P. Zanker (eds.), Munic 1990, pp. 327-332; G. Ripoll, "Panem et circenses. El circo y las carreras de caballos", *Espacio, Tiempo y Forma*, 3 (1990) (serie I, Prehistoria y Arqueología), pp. 305-320; A. Beltrán Martínez i F. Beltrán Lloris, *El anfiteatro de Tarraco. Estudio de los hallazgos epigráficos*, The William L. Bryant Foundation, Tarragona 1991; L.C. Avellà Delgado, *El anfiteatro de Tarraco. Estudio de los hallazgos numismáticos*, The William L. Bryant Foundation, Tarragona 1991; A. Bermúdez, "Estructuras del foro provincial documentadas en Escrituraries Velles, 13", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 13 (1991), pp. 83-109; X. Dupré, X. Aquilué, J. Massó i J. Ruiz de Arbulo, "La cronologia de les muralles de Tàrraco", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1 (1991), pp. 271-301; *Idem*, Tarraco. Guia Arqueològica, El Mèdol, Tarragona 1991, pp. 62-85; *Idem*, *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Tàrraco*, El Mèdol, Tarragona 1999, pp. 74-101; C. Benet, X. Fàbregas, J.M. Macias i J.A. Remolà, "Intervenció arqueològica a l'interior de la Torre de les Monges (segle XIV), Tarragona", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 13 (1991), pp. 146-151; J.J. Menchón, "Intervenció arqueològica al terrat de la Torre de les Monges (Tarragona). Informe preliminar", *ibidem*, pp. 187-222; M.A. Elvira, *Teatros, anfiteatros y circos romanos*, Cuadernos de Arte Español, núm. 16, Madrid 1991; R. Mar (ed.), *Els monuments provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 1, Barcelona 1993; AA.VV., *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana (Campanyes 1982-1989)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona 1993, pp. 221-238, 249-250, 254 i 257-258; P. Pensabene, "La decorazione Architettonica dei monumenti provinciali di Tarraco", *Els monuments provincials de Tarraco*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 1, Tarragona 1993, pp. 33-106; *Idem*, "Classi dirigenti, programmi decorativi, culto imperiale: il caso di Tarraco", *Colonia Patricia Corduba. Una reflexió arqueològica (Còrdoba, 1993)*, Còrdoba 1996, pp. 221-233; J. Ruiz de Arbulo, "Edificios públicos, poder imperial y evolución de las élites urbanas en Tarraco", *Ciudad y comunidad cívica en Hispania en los siglos II y III d.C. (Madrid, 1990)*, Madrid 1993, pp. 93-113; *Idem*, "Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II a.C.-II d.C.)", *Empúries*, 51 (1999), pp. 31-61; *Idem*, "Els edificis públics de Tarragona", *Dossier: Tàrraco: un patrimoni, Kesse*, 28 (abril de 1999), pp. 13-20; A. Bermúdez, E. Flandes, R. Palau i P. Pujante, "Noves aportacions al coneixement de les estructures del Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris (Tarraco)", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, vol. 1, Tarragona 1994, pp. 60-61; J. Diloli i A. Vilaseca, "Noves aportacions al coneixement del fòrum provincial de Tarraco: excavacions a la casa Castellarnau", *ibidem*, pp. 123-124; G. Foguet i J. López, "Alguns aspectes de l'urbanisme romà de Tarraco: delimitació d'espais monumentals i residencials a la llum de les darreres excavacions", *ibidem*, p. 162; J. Menchón, J.M. Macias, J.A. Remolà, C. Benet, X. Fàbrega i A. Bermúdez, "El circ romà de Tarragona. Intervencions dels anys 1990-1992", *ibidem*, pp. 275-276; AA.VV., "Tarragona", *Hispania Epigraphica*, 4 (1994), pp. 310-317 (núms. 840, 841, 842 i 843-873); AA.VV., "Tarragona", *ibidem*, 5 (1995), p. 235 (núm. 768); Ll. Piñol i H. Mir, "La reutilització d'estructures romanes en època medieval: excavacions a les voltes del circ de Tàrraco (Campanya 1994)", *XXIII Congreso Nacional de Arqueología (Elche, 1995)*, vol. II, Elx 1996, pp. 335-342; P. Gebellí, "Intervenció arqueològica al carrer Escrituraries Velles núm. 6 (Casa del Degà) Tarragona, Tarragonès", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 17 (1995), pp. 169-178; *Idem*, "Noves aportacions al coneixement històric de la part alta de Tarragona: la intervenció arqueològica a la Plaça de la Font de Tarragona", *ibidem*, 19-20 (1997-98), pp. 153-195; I. Peña i M. Díaz, "Una nova Torre d'accés entre el recinte de culte i la Plaça de Representació del fòrum provincial de Tarraco", *ibidem*, èp. V, 18 (1996), pp. 191-226; C. Ruestes, *L'espai públic a les ciutats romanes del conventus tarraconensis: els forns*, vol. I, Bellaterra 1997 (Treball de Recerca inèdit), pp. 256-329 i 357-369; S. Ensoli, "Clípeos figurativos de los Foros de edad imperial en Roma y en las provincias occidentales. De signo apotropaico a símbolo de divinización imperial", *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio (Roma, 22 septiembre-23 noviembre 1997)*, Electra, Madrid 1997, pp. 161-169; C. Salom, *Circ-Pretori. Conjunt Monumental*, Guia del Museu d'Història de Tarragona, 3, Tarragona 1998; *Idem*, *L'Amfiteatre*, Guia del Museu d'Història de Tarragona, 4, Tarragona 1998; R. Mar, M. Roca i A. Abelló, "La recuperació del Circ Romano de Tarragona", *Loggia. Arquitectura y restauración*, 6, València 1998, pp. 70-78; J.L. Jiménez Salvador, "La multiplicación de plazas públicas en la ciudad hispanorromana", *Empúries*, 51 (1999), pp. 11-30 (especialment pàgines 12-14); J. Menchón i J. Massó, *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat del s. II a.C.-XX d.C.*, Tarragona 1999; R. Mar, J. Massó, M. Pascual, L. Rego, J. Ruiz de Arbulo i C. Salom, *Tàrraco. Els monuments romans de Tarragona*, Edicions 62, Tarragona 1999; I. Arrayás, *Tàrraco. Una aproximació històrico-arqueològica*, Bellaterra 1999 (Treball de Doctorat), pp. 125-126, 141-149 i 152-162; I. Peña, "Intervenciones del Servei Arqueològic de la URV en el sector oest de la plaza de representació del foro provincial de Tàrraco", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana (Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999)*, J. Ruiz de Arbulo (ed.), Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona 2000, pp. 17-26; C.A. Pociña i J.A. Remolà, "La plaza de representació de Tàrraco: intervenciones arqueològiques en la plaza del forum y la calle d'En Compte", *ibidem*, pp. 27-45; A. Vilaseca i J. Diloli, "Excavacions a l'àrea del fòrum provincial: plaça del Rei núm. 4 i Casa-Museu Castellarnau", *ibidem*, pp. 47-52; Ll. Piñol, "El circ romà de Tarragona. Qüestions arquitectòniques i de funcionament", *ibidem*, pp. 53-60; AA.VV., "Excavacions arqueològiques a la plaça de la Font de Tarragona", *ibidem*, pp. 61-67. Darrerament, s'està treballant amb especial intensitat sobre les antigues estructures del circ romà de Tarragona i, per exemple, s'acaba de descobrir, entre els carrers Trinet Vell i Enrajolat, un nou tram de les grades en extraordinari estat de conservació, una troballa que permetrà veure el perfil complet de les vuit grades del recinte en aquesta

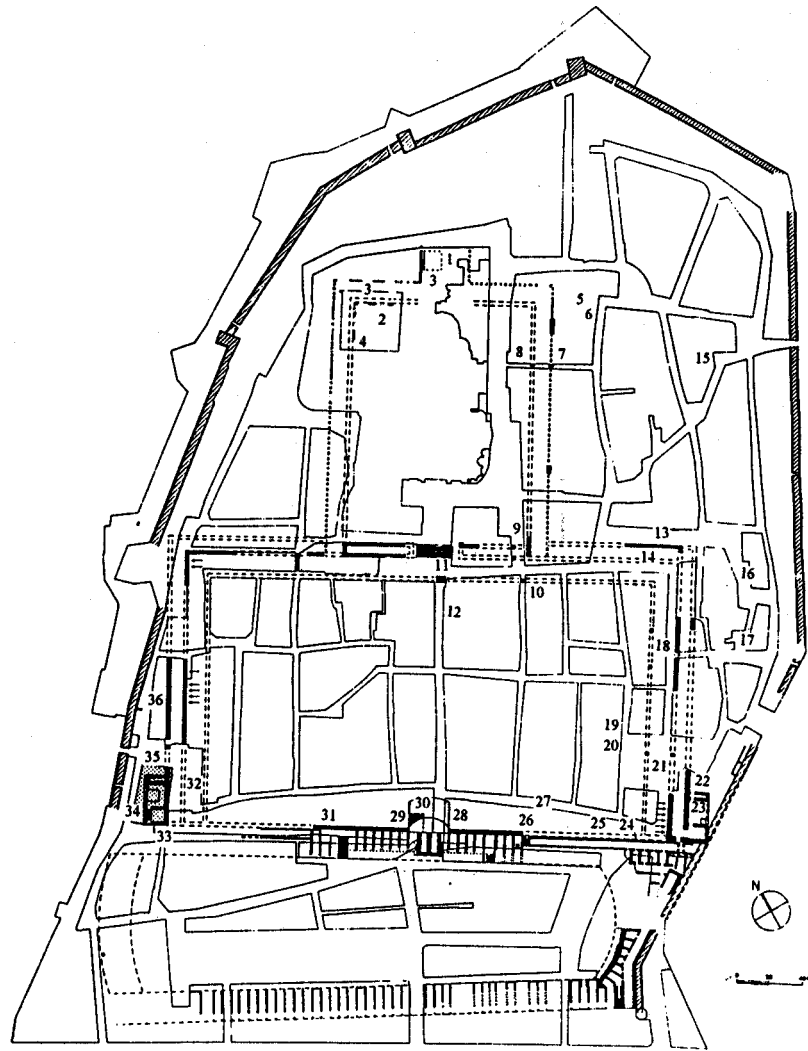

Figura 34. Plànol de la Part Alta de la ciutat amb les estructures del circ i del *forum* provincial d'època alto-imperial superposades al teixit urbà actual i amb la indicació de les intervencions arqueològiques realitzades (segons el TED'A):

- 1.- Excavació de **J. Serra Vilaró** a la fusteria i al pati de Secretaria (1933); 2.- Excavació de **J. Sánchez Real** al Claustre de la Catedral (1955); 3.- Treballs de planimetria i excavació de **T. Hauschild** al Claustre de la Catedral i sales annexes al pati de Secretaria, als jardins de la Catedral i a la Casa Elias (1969-1988); 4.- Excavació del Pla de l'Atur al Claustre de la Catedral (1984); 5.- Excavacions de **M. Ferrer** al solar de la Fundació Mediterrània (1977); 6.- Excavacions de **X. Aquilué** al solar de la nova seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya a Tarragona (1984 i 1986); 7.- Excavacions de **X. Dupré** i **A. Pàmies** al carrer de Santa Tecla (1982); 8.- Excavacions de **X. Dupré** i **T. Hauschild** a l'antic hospital de Santa Tecla (1983); 9.- Excavacions de **X. Dupré** i **J.A. Remolà** al carrer de Pare Iglésias (1986); 10.- Excavacions de **X. Dupré** al carrer de la Destral (1983); 11.- Excavacions de **X. Dupré** i **J.A. Remolà** al carrer Major (1986); 12.- Excavacions de **A. Pàmies** i **X. Dupré** a l'Antic Ajuntament (1983); 13.- Mur del Fòrum, descobert i destruït en part a partir de 1917; 14.- Excavacions de **P.M. Bergés** a la plaça del Fòrum (1971); 15.- Excavacions del TED'A al solar del carrer de Santes Creus (1987); 16.- Excavacions de **P.M. Bergés** a la plaça d'en Rovellat (1971); 17.- Excavacions de **J.A. Remolà** a la plaça dels Àngels (1986); 18.- Excavacions de **X. Dupré** al Museu d'Art Modern (1985); 19.- Excavacions de **J.A. Remolà** i **X. Dupré** al solar del carrer d'en Vila-roma (1986); 20.- Excavacions del TED'A al solar del carrer d'en Vila-roma (1987); 21.- Excavacions del TED'A a la plaça del Rei (1987); 22.- Excavacions de **P.M. Bergés** a la volta sota de l'anomenat Pretori (1971); 24.- Excavacions del TED'A al carrer de l'Enrajolat (1988); 25.- Excavacions del TED'A a la volta sota el carrer de l'Enrajolat (1987); 26.- Excavacions de **J. Massó** i **X. Dupré** a la casa núm. 12 del carrer del Trinquet Vell (1985); 27.- Excavacions de **A. Pàmies** i **E. Fusté** al carrer de la Nau (1983); 28.- Excavacions de **X. Dupré** i **J.A. Remolà** al carrer Major (1986); 29.- Excavacions de **X. Dupré** i **J.A. Remolà** al carrer dels Ferrers (1986); 30.- Excavacions del TED'A a la casa núm. 20 del carrer dels Ferrers (1988); 31.- Excavacions de **X. Dupré** a la Casa Montoliu (1985); 32.- Excavacions de **J. Sánchez Real** a la plaça del Pallol (1955); 33.- Excavacions de **P.M. Bergés** a la Torre de l'Antiga Audiència (1974-1975); 34.- Excavacions de **X. Dupré** i **J.M. Carreté** a l'Antiga Audiència (1985-1986); 35.- Porta romana del Fòrum restaurada per la Generalitat durant la Guerra Civil (1936-1939); 36.- Habilitació de la Volta del Pallol com a refugi durant la Guerra Civil (1936-1939).

zona, des del *balteus*, és a dir, la barana del pòdium que separava la tribuna de l'arena, que s'ha trobat per sota del nivell del carrer Trinquet Vell, fins al *visorium*, o sigui, la terrassa superior del circ, que es troba una mica per sota del carrer Enrajolat. Veure: I. Soler, "La tentació romana", *La Vanguardia* (4 de març de 2002).

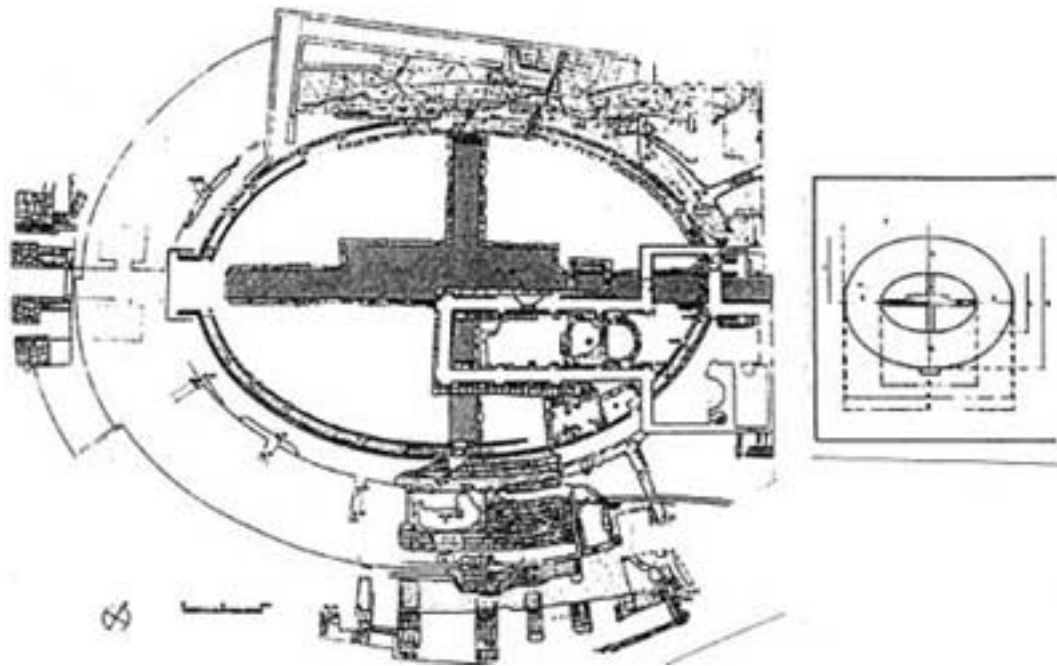

Figura 35. Planta de l'amfiteatre i de les basliques visigòtica i romànica que es van superposar sobre una part de les estructures del susdit monument romà.

La cohesió política de tot aquest panorama es produí mitjançant el factor religiós. Vespasià i els seus successors van ressucitar la passió religiosa imperial instaurada per August i que havia entrat en crisi en temps de Neró⁵⁷⁵.

El governador provincial i el seu ajudant dirigiren el pagament dels impostos i la recollida d'aquests, mentre que la nova *legio VII Gemina*, fundada per Galba l'any 68 d.C. i aquarterada a la meseta nord des del 74 d.C., concretament a l'actual Lleó, garantia l'ordre militar⁵⁷⁶.

La província de la *Hispania Citerior* des d'època flàvia va passar a disposar d'una gran assemblea de notables procedents de les tres-centes colònies i municipis de la província, anomenada oficialment «*concilium prouvinciae Hispaniae citerioris*» (RIT 146, 294, 314 i 327)⁵⁷⁷, que es va establir al llarg de les dinasties flàvia i antonina. A la major part de les inscripcions apareix denominada simplement com «*prouvincia Hispania citerior*» (RIT 330), i, freqüentment, és representa amb l'abreviatura «*p.H.c.*», mentre que només en una ocasió apareix amb la denominació «*univers(i)*» (RIT 333)⁵⁷⁸.

⁵⁷⁵ R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, París 1974, pp. 433-459; A. Montenegro, "Problemas y nuevas perspectivas en el estudio de la Hispania de Vespasiano", *Hispania Antiqua*, V (1975), p. 77; *Idem*, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 300 i 316-317; P. Garnsey i R. Saller, *El Imperio Romano. Economía, sociedad y cultura*, Barcelona 1990, p. 197; P. Le Roux, "Le culte impérial dans les provinces occidentales: évolution d'Auguste à Domitien", *Les Années Domitien. Colloque organisé à l'université de Toulouse-Le Mirail par J.-M. Pailler et R. Sablayrolles*, 12, 13 et 14 octobre 1992, *Pallas* 40 (1994), pp. 397-411.

⁵⁷⁶ J.M. Roldán Hervás, *Hispania y el ejército romano*, Salamanca 1974, pp. 201-204.

⁵⁷⁷ Tarraco fou definitivament la seu del Consell Provincial de la *Hispania Citerior*, amb tota seguretat, en època flàvia, tot i que alguns autors com G. Alföldy, considerin que ja ho fou en època de Tiberi, vers el 15 d.C., coincidint amb la construcció del temple d'August (Tàcit, *Ann.* I, 78), un edifici que, com ja hem comentat, tenia amb un claríssim caràcter provincial. Veure: A. Montenegro, "Evolución política durante las dinastías julio-claudia y flavia. Emperadores hispanos, antoninos y severos", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 316-317; TED'A, "El foro provincial de Tarraco. Un complejo arquitectónico de ceremonias de época flavia", *Archivo Español de Arqueología*, 159-160 (1989), pp. 141-191; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 59; X. Dupré *et alii*, *Tarraco. Guia Arqueològica*, El Médol, Tarragona 1991, pp. 25-27; J. Ruiz de Arbulo, "Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior republicana", *Miscel·lània Arqueològica a J.M. Recasens*, Tarragona 1992, p. 116; *Idem*, "Tarraco, escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II a.C.-II d.C.)", *Empúries*, 51 (1999), pp. 48-61.

⁵⁷⁸ J.J. Sayas, "La administración en el Alto Imperio", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 371-375.

El consell ocupava un recinte independent a la Part Alta de *Tarraco* i a cada seu estaven gravats els noms de cadascuna de les comunitats (RIT 250 i 251). Els membres del Consell Provincial, que estaven agrupats a partir dels set *conuentus iuridici* o districtes judicials de la *Hispania Tarraconensis* (RIT 141 i 162), es reunien una vegada a l'any a *Tarraco* amb la teòrica finalitat d'escollir el *flamen* provincial, que estava assistit per una *flaminica prouinciaie*⁵⁷⁹, l'encarregat de dirigir les cerimònies del culte imperial, al qual li erigien una estàtua honorífica al recinte provincial de la Part Alta de la ciutat (RIT, Índex 10/b, p. 508)⁵⁸⁰.

La tasca principal del *concilium prouinciaie*, presidit pel *flamen*, era bàsicament la difusió del culte imperial i la representació de l'esplendor de les classes superiors hispàniques, que d'aquesta manera es sentien integrades a les tasques de govern i a les pràctiques religioses. Aquesta representació es manifestava a les assemblees anuals i també a l'homenatge oficial realitzat als membres de les èlites provincials mitjançant estàtues i inscripcions honorífiques⁵⁸¹. Dins el gran *forum* provincial de *Tarraco*, el Consell Provincial

⁵⁷⁹ Juntament amb el *flamen* de la *Hispania Citerior* està comprovada l'existència, sobretot per les inscripcions de *Tarraco*, de la *flaminica* provincial, la qual ostentà el títol de *flaminica prouinciaie Hispaniae citerioris* (RIT, Índex 10/b, p. 508). Es coneixen dotze *flaminicae* de la *Hispania Citerior* i per les seves inscripcions sembla que normalment aquest rang fou concedit a les dones dels *flamines* en funcions. Però es documenten també *flaminicae* que no foren dones de *flamines* en funcions i, possiblement, aquestes ocupaven un sacerdoci independent. En època dels flavis i a començaments del s. II d.C., les *flaminicae* procedien principalment de les ciutats de la costa, mentre que posteriorment serien originàries del centre i nord d'*Hispania*, coincidint amb l'evolució experimentada en la composició del grup dels *flamines*. Veure: R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 166-175; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 61; *Idem*, *Flamines Prouinciaie Hispaniae Citerioris*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, VI, Madrid 1973, pp. 94 i ss.

⁵⁸⁰ L'epigrafia, especialment la tarragonina, ens ha permès identificar fins al moment a més de setanta *flamines* de la *Hispania Citerior* (RIT, Índex 10/b, p. 508). Les seves inscripcions a *Tarraco*, a l'igual que les trobades a altres llocs, foren realitzades seguint un tipus uniforme i pertanyen majoritàriament a les èpoques flàvia i antonina, períodes en els quals es documenten gairebé el 70 % de tots els *flamines* provincials coneguts. Cap monument tarraconense pot datar-se amb anterioritat als flavis, mentre que el més tardà es data a finals del s. II d.C., en temps de Còmode o de Septimi Sever (RIT 284). El títol complet del *flamen* provincial era *flamen Romae, Divorum et Augustorum prouinciaie Hispaniae citerioris*. En diverses inscripcions s'ometen parts d'aquest títol, sense que d'aquest fet es pugui deduir diferents funcions de culte en els respectius períodes. A la major part de les inscripcions, el títol està abreujat en la forma *flamen prouinciaie Hispaniae citerioris* i amb freqüència només «*flam p.H.c.*» o similar. El *flamen*, que, tal i com ja vam comentar, presidia el Consell Provincial, s'ocupava del culte de la *Dea Roma*, dels *Divi Imperatores* (és a dir, dels emperadors morts) i dels emperadors regnants. Era un càrrec de duració anual, molt important, doncs donava un gran prestigi, i, en conseqüència, era molt ambicionat per les èlites provincials. Una prova del prestigi que s'adquiria amb el càrrec la troben en el fet que quan finalitzava l'any de servei, els *flamines* rebien diversos honors, tant del *concilium prouinciaie* com de la seva ciutat natal, tal i com es dedueix d'algunes inscripcions. Les inscripcions documenten la procedència dels *flamines* i, gairebé sempre, també el seu *cursus honorum*, normalment per ordre ascendent fins arribar al flaminat, que es considerava com a punt culminant de la carrera. Entre els *flamines* coneguts, vint eren del *conuentus Tarraconensis* (tretze possiblement procedents de la mateixa *Tarraco*), vint-i-un venien del *conuentus Carthaginiensis*, dotze del *conuentus Caesaraugustanus*, quatre del *conuentus Cluniensis*, cinc del *conuentus Asturum*, sis del *conuentus Bracaraugustanus* i dos del *conuentus Lucensis*. El Consell Provincial, que s'encarregava de l'elecció dels *flamines*, sempre procurava escollir per al càrrec entre els personatges més importants de les èlites de la província, freqüentment *equites*. Però, per a presentar-se a l'elecció s'exigia haver ocupat abans diversos càrrecs administratius, generalment magistratures municipals. Poden comprovar-se quatre tipus de *cursus honorum*: carrera equestre, en dotze casos; carrera municipal i breu carrera equestre, en dotze casos; carrera municipal i el càrrec de jurat a Roma, en els casos de nou *flamines*; i només carrera municipal (i com a màxim el *sacerdotium* d'un *conuentus iuridicus* hispànic), en vint-i-cinc casos. Hem de fer referència a la variació que al llarg del temps es produí en referència a la composició del grup dels *flamines*. Mentre que els primers que coneixem procedien sobretot de les pròsperes ciutats de la costa o de les capitals dels *conuentus iuridici* de la província, formaven part de l'*ordo equester* i passaren abans del flaminat per la carrera oficial d'aquest cos, a partir de principis del s. II d.C., la situació començà a variar i cada vegada més, un nombre major de ciutadans originaris de l'interior i nord, no de l'est d'*Hispania*, foren escollits com a *flamines* provincials. També augmentà el nombre de *flamines* procedents de municipis secundaris, no de les grans *ciuitates*. Igualment, apareixen personatges que no havien ocupat cap càrrec equestre i que només havien desenvolupat una carrera municipal, és a dir, que augmentà el nombre d'aquells que no havien estat admesos a l'*ordo equester*. Com a conseqüència d'aquesta evolució, a partir de mitjans o de la segona meitat del s. II d.C. la major part dels *flamines* procedien de municipis petits del centre i nord d'*Hispania* i no formaven part de l'ordre equestre, havent cursat només la carrera municipal. Veure: G. Alföldy, *Flamines Prouinciaie Hispaniae Citerioris*, Anejos del Archivo Español de Arqueología, VI, Madrid 1973; *Idem*, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 45-46 i 60-61; T. Hauschild, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983, pp. 124-128; R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 121-166; R. Cortés, "Los foros de Tarraco", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 6-7 (1984-1985), p. 166; J.F. Rodríguez Neila, *Sociedad y administración local en la Bética romana*, Córdoba 1981, pp. 77-85; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 168-169; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, Historia de España, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, p. 181; J. Massó i J.M. Pucho, "Dues noves inscripcions romanes de Tarraco", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 17 (1995), pp. 55-63; L. Peña i M. Díaz, "Un nou accés al forum provincial de Tarraco", *ibidem*, èp. V, 18 (1996), p. 195; C. Castillo, "Los flamines provinciales de la Bética", *Revue d'Études Anciennes*, C (1998), pp. 437-460; *Idem*, "Los flamines provinciales. El caso de la Bética", *Elites y promoción social en la Hispania romana*, J.F. Rodríguez Neila i F.J. Navarro (eds.), Pamplona 1999, pp. 201-218.

⁵⁸¹ Les primeres estàtues dedicades al Consell Provincial foren aixecades a principis de l'època flàvia, vers el 70 d.C. (RIT 252), i les últimes al s. III d.C. (RIT 146). La darrera menció de l'existència del Consell Provincial data de mitjans o de la segona meitat del s. III d.C. (RIT 156). La desaparició de les inscripcions dedicades al Consell Provincial ha de relacionar-se amb els disturbis de finals del s. II d.C., i amb

va disposar sobretot monuments dedicats als *flamines prouvinciae* i, a vegades, també a les *flaminicae* i a altres funcionaris (RIT 330-333). També foren homenatjats individus de rang senatorial (RIT 146) i s'aixecaren estàtues als *Genii* dels *conuentus iuridici* (RIT 24-27)⁵⁸².

En definitiva, el s. I d.C. fou un moment de continu creixement i renovació per a Tarraco, situació que ens descriu el retòric **Publi Anni Florus**, que va viure a la ciutat: «*si fata Romam negant patriam, saltim hic manere contingat. quid, quod consuetudo res fortis est? et ecce iam familiaritate continua ciuitas nobis ipsa blanditur, quae, si quid credis mihi qui multa cognoui, omnium [rerum] quae ad quietem eliguntur gratissima est. populum uides, o hospes et amice, probum, frugi, quietum, tarde[m] quidem, sed iudicio hospitem. caelum peculiariter temperatum miscet uices, et notam ueris totus annus imitatur. terra fertilis campis et magis collibus -nam Italiae uites adfectat et comparat areas- serotino non erubescit autumno. si quid ad rem pertinet, ciuitas ipsa generosissimus auspiciis instituta: nam praeter Caesaris uexilla, quae portat, triumphos, unde nomen accepit, adest etiam peregrina nobilitas. quippe si uetera templa respicias, hic ille colitur corniger praedo, qui Tyriam uirginem portans dum per tota maria lasciuuit, hic amisit et substitit, et eius quam ferebat oblitus subito nostrum litus adamauit*» (**Florus**, *Vergilius orator an poeta* II, 6-9)⁵⁸³.

els canvis introduïts amb l'arribada al poder de Septimi Sever (193-211 d.C.), que havia estat a Tarraco com a ajudant del governador l'any 178 d.C.

⁵⁸² TED'A, "El foro provincial de Tarraco", *Archivo Español de Arqueología*, 159-160 (1989), pp. 167-191.

⁵⁸³ «*Si els fets em neguen Roma com a pàtria, que pugui, almenys, romandre ací. ¿Què et diré, sinó que l'habitud és una força poderosa? Mira! Amb el tracte continu, la ciutat ja se m'ha fet agradable, perquè, si em creus, a mi que he vist tantes coses, és la més plaent de totes les que hom tria per al descans. Hi veus, oh foraster i amic, una gent honrada, sòbria, tranquil·la, que, si bé no s'apressa a ésser hospitalària, ho és amb reflexió. Un clima peculiarment temperat suavitza el canvi de les estacions, i tot l'any és com una primavera. La terra, fèrtil als plans i sobretot als pujols -car mira d'assemblar-se a les vinyes d'Itàlia i li compara els seus bancals-, no s'avergonyeix d'una llarga tardor. I per si encara això no és prou, la mateixa ciutat fou fundada sota els més nobles auspicis, car a més dels estàndards de Cèsar, que ostenta, triomfs als quals deu el seu nom, la seva noblesa té també un origen estranger. Perquè, si pares esment en els seus temples antics, és ací on es ret honor a aquell raptor ornat de corns que, emportant-se'n la noia de Tir, i després d'haver-hi joguinejat per totes les mars, va jaquir-la ací, on es quedà, i després, oblidat de la noia que portava, sobtosament s'enamorà del nostre ribatge*» (*Vergilius orator an poeta*, II, 6-9). Traducció extreta de la següent publicació: Florus, *Gestes dels romans*, II (llibre II), J. Icart (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1981, pp. 78-79.